

Rokon funkciójú nyelvtani elemek kognitív szemantikai vizsgálata A „hiány” kifejezésének lehetőségei a magyarban*

0. Bevezetés

A kognitív tudomány különböző tudományágak interdiszciplináris együttműködésének az eredményeként jött létre az 1950-es évek közepén. Részdiszciplínái a kogníció valamely kiválasztott aspektusát tekintik vizsgálatuk tárgyának. „Ma még a legtöbb kutató egy bizonyos szaktudomány művelője, mindenekelőtt a filozófiáé, a pszichológiáé, a mesterséges intelligenciáé, a nyelvészeté, az antropológiáé és a neurotudományé. (Ezeket a tudományokat külön-külön is »kognitív tudományoknak« nevezem.) Azonban abban reménykedünk, hogy azok a határok, amelyek e tudományágak között húzódnak, egyszer majd kevésbé merevek lesznek, talán teljesen eltűnnek és létrejön egy egységes kognitív tudomány” (Gardner 1992: 19, idézi Kertész 2000a: 403).

A kognitív tudományt alapvetően ugyanazok a kérdések foglalkoztatják, amelyek a klasszikus filozófia és azon belül az ismeretelmélet központi problémái voltak, „részben ugyanazokat, az elme lényegére vonatkozó problémákat kísérli meg a szaktudományok empirikus eszközeivel újrafogalmazni és megoldani, amelyek a hagyományos, filozófiai természetű ismeretelmélet központi kérdéseit alkották” (Kertész 2001: 53). Újszerűsége talán művelőinek abban a törekvésében ragadható meg, hogy az elme lényegére vonatkozó nagyon régi filozófiai kérdéseket az elme működésére vonatkozó kérdésekké (pl. a megismerés mibenléte, a tudás természete, összetevői, forrásai, létrejötte, alkalmazása stb.) próbálják átalakítani, és ezeket igyekeznek empirikus úton, interdiszciplinárisan megválaszolni.

A kognitív tudomány egyik legfontosabb részdiszciplínája a nyelvészet, amely abból az empirikus alapfeltevésből indul ki, hogy a **nyelvtudás a kogníció része**. E munkahipotézisnek köszönhetően az úgynevezett esszenciális vagy „végső” kérdések sorába tartozó **mi a nyelvtudás?** kérdés a következőképpen fogalmazható át: **mi a nyelvtudás, ha a nyelvtudás a kogníció része?** Mivel a kognitív nyelvészet távolról sem egységes diszciplína, hanem ellenkezőleg: különböző, egymásnak részlegesen vagy teljes mértékben ellentmondó, egymástól lényegesen különböző háttérfeltevésekre épülő, különböző módszereket alkalmazó elméletek rendszere, ezért a fent említett kérdésre alapvetően kétféle, a kognitív tudomány egészen végigvonuló, tudománytörténeti gyökerekre visszavezethető választ ad. Az egyik az úgynevezett holista, a másik az úgynevezett modularista válasz.

A holista kognitív nyelvelmélet szerint az emberi kogníció folytonos, összefüggő egész, azaz a különböző kognitív képességeket – az érzékelést éppúgy, mint a gondolkodást és a nyelvet – ugyanazok az absztrakt és általános érvényű szabályszerűségek irányítják. Mivel tehát a nyelv nem módjában különül el az egyéb kognitív képességektől (különösen a gondolkodástól), ezért a kognitív nyelvészetnek ez a vonulata a természetes nyelvet és az emberi megismerést (a kogníciót) egymástól elválaszthatatlanul összefonódó egységes, komplex (holisztikus) rendszerként értelmezi. E szerint a felfogás szerint a nyelv tehát az emberi megismerés folyamatának közvetlen megnyilvánulása, integráns része, s mint ilyen csak „az emberi ész általános struktúrájának integráns aspektusaként kutatható és elemezhető” (Bańcerowski 1999: 81). A kognitív nyelvészet szerint az ember nyelvi készsége is a megismerés általános folyamatának része, olyan emberspecifikus mentális képesség, amely meghatározó fontossággal bír az általános kognitív képességek között. Ilyen értelemben a nyelv tanulmányozása a kogníciókutatás szerves része, és megfordítva: minden egyes adekvát nyelvészeti elmélet, elemzés alapfeltétele a kogníciós folyamatokkal való összefüggések felismerése. Mindez azonban nem jelenti nyelv és gondolkodás automatikus azonosítását, ugyanis a viszony nem feltétlenül kölcsönös: a gondolkodás nem implicálja a nyelvet, fordítva viszont igen. A kognitív nyelvészet

* A tanulmány megírásához Tolcsvai Nagy Gábortól sok segítséget kaptam, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

alapvetően azt igyekszik feltárni, hogy az ember megismerésében, gondolkodásában milyen szerepet játszik a nyelv, illetve hogy az (ti. a nyelv) hogyan helyezkedik el az ember egyéb elméleti kognitív képességeinek (érzékelés, figyelem, tárgyfelismerés, fogalmi gondolkodás, kategorizáció, memória stb.) a szövedékében. A kognitivisták azt vallják, hogy az emberi nyelv megértésének kulcsa az emberi megismerés folyamatainak megértésében és modellálásában rejlik.

A holizmussal ellentétben a modularista hipotézis szerint az emberi megismerő képességek rendszere több, részben önálló, egymástól világosan elkülönülő, bizonyos részfeladatokra specializálódott, moduloknak nevezett részrendszerre tagolódik. „Modulnak nevezzük az emberi magatartást meghatározó és a kogníció folyamatában részt vevő rendszereket – így például az elme motorikus, kinézikus, perceptív, auditív, motivációs, konceptuális, interakciós vagy grammatikai részrendszerét” (Kertész 2000a: 411). A modulok autonómak ugyan abban az értelemben, hogy önmagukban zártak, egymástól részben független működési elvekkel rendelkező tartományok, amelyek sajátos törvényszerűségeknek engedelmességet rendszert alkotnak. Az autonómia ugyanakkor relatív, mivel a modulok kölcsönhatásban állhatnak, illetve meghatározott módon együtt is működhetnek egymással. E szerint a megközelítés szerint sem a kogníció, sem annak a részeként definiált nyelvtudás nem alkot átfogó, általános alapelvek által irányított egységes rendszert. A nyelvképesség maga is moduláris felépítésű, különálló fonológiai, szintaktikai, szemantikai stb. részrendszerekből tevődik össze.

A kognitív nyelvészet a természetes nyelvek elemzésének egyik lehetséges megközelítési módja. Mivel a nyelvre mint a világról szerzett és alkotott információk összességére tekint, a nyelvet elsődlegesen ezen információk rendszerezésének, feldolgozásának és továbbításának eszközeként vizsgálja. A nyelv legfontosabb összetevőjének a jelentést tekinti, legfontosabb funkciójának pedig a jelentés közvetítését. Úgy véli, „a nyelvi formák által kifejezett jelentések összefüggésben vannak az emberi tudás szerkezetével, tehát a nyelvben (pl. szavakban, mondatokban) kifejezett »tartalom« felépítése összefüggésben áll az elmében tárolt ismeretek jellegével” (Tolcsvai Nagy 2000a: 128–9).

A kognitív szemantika – amely a kognitív nyelvészet jelentéstani ágaként értelmezi önmagát – kibontakozása az 1980-as évek elejétől követhető nyomon. Az igazi áttörést talán az 1987-es év jelentette, ugyanis ekkor jelent meg a kognitív nyelvészet alapműveként számon tartott két tanulmány (Lakoff 1987 és Langacker 1987), amelyek jelentős mértékben befolyásolták az azóta eltelt évek jelentéstani felfogását is. Ezt a szemantikai irányzatot kérdésfeltevéseiben és módszereiben is széleskörű pluralizmus jellemzi: a jelentés problémakörén belül nem korlátozódik valamely meghatározott részterületre, tehát nem csupán szó-, mondat- vagy szövegsemantikával foglalkozik, hanem szemantikai elemzéseit kiterjednek az összes nyelvi elemre, egyebek közt a nyelvtani viszonyítóelemek vizsgálatára is. A nyelvtani viszonyítóelemek a fogalomjelölők (lexémák), a szintagmák és a mondatok közti viszonyokat jelölő, a megnyilatkozást egységes egésszé szerkesztő eszközök. Ide tartoznak a viszonyjelölő szók (névutó, kötőszó, névelő), a képzők, a jelek és a ragok, sőt a testetlen (szupraszegmentális) viszonyjelölők is (hangsúly, intonáció, sorrend, szünet). Természetesen mindegyiknek meghatározott nyelvtani funkciója (jelentése) van.

A magyarban „a hiány kifejezésének funkcióját az egész nyelvtörténet folyamán egyetlen formáns: az *-(a)t(a)lan/- (e)t(e)len* [...] látja el” (Szegegyi 1992: 309), amely denominális funkcióban valaminek a hiányára, ígéhez járulva pedig a cselekvés meg nem történt voltára utal.

Dolgozatom célja egyfelől a „hiány”-t kifejező rokon funkciójú nyelvtani elemek bemutatása, használatuk minél részletesebb és pontosabb leírása, másfelől pedig a „hiány” kifejezésére szolgáló különböző realizációk (a lexikálisan vagy körülírással, a képzővel, névutóval, képzőszerű utótaggal, összetételi elő- vagy utótaggal létrejövő melléknevek) jelentésének a meghatározásához, illetve jelentésösszefüggéseik feltárásához megtalált és alkalmazott módszer bemutatása. Mivel a hagyományos (arisztotelészi) kategóriaelmélet elvei, az úgynevezett disztinktív szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás e téma kidolgozásához nem bizonyultak jól alkalmazhatónak, ezért a jelentésmegvalósulásokat a kognitív nyelvelmélet által alkalmazott, a prototípus fogalmára felépített kategorizáció

módszereivel igyekeztem vizsgálni. A dolgozat utolsó fejezetében a kognitív szemantika metaforaelméletét alapul véve egy 'hiányt' jelentő metaforikus kifejezés bemutatásával és magyarázatával próbálkozom.

1. A fosztóképző jelentése

A fosztóképzővel alkotott melléknévi származékok az alapszóhoz viszonyítva jellegzetes szemantikai többletet fejeznek ki. A legjellegzetesebbek:

1.1. A denominális képzések jelentése konkrét, az ilyen derivátumok tárgyi jelentésű főnévi alapszón általában az alapszóval jelölt denotátumnak a hiányát fejezik ki. Például:

<i>ablak-talan</i>	'ablak nélkül való, aminek nincs ablaka'
<i>cél-talan</i>	'cél nélkül való, akinek/aminek nincs célja'
<i>család-talan</i>	'család nélkül való, akinek nincs családja'
<i>esz-telen</i>	'ész nélkül való, akinek nincs esze'
<i>fül-etlen</i>	'fül nélkül való, akinek/aminek nincs füle'
<i>fegyver-telen</i>	'fegyver nélkül való, akinek nincs fegyvere'
<i>gyermek-telen</i>	'gyermek nélkül való, akinek nincs gyermeke'

Főnévi alapú képzés esetén gyakran lehetséges a tagadó mondattal való körülírás (lásd a fent említett példákat). Az ilyen értelmezés azonban nem minden esetben lehetséges. Például:

<i>só-tlan</i>	*'nincs sója'
<i>felhő-tlen</i>	*'nincs felhője'

1.2. Fontos szerepe van a képzőnek a szinonimapárokkal azonos stilisztikai értékű és a közlés differenciáltsága szempontjából velük azonos jelentőségű, konkrét vagy absztrakt jelentésű ellentétpárok kialakításában is. A fosztóképzős főnevek döntő többsége szemantikailag a *-(V)s* képzős alakokkal áll szemben.

1.2.1. Jelentős azoknak a származékoknak a száma, amelyek nem az alapszóval jelölt dolognak a hiányát, hanem az alapszóból *-(V)s* képzővel alkotott melléknév által kifejezett tulajdonságnak a hiányát jelentik. Például:

<i>barátság-talan</i>	'nem barátság-os'
<i>arány-talan</i>	'nem arány-os'
<i>alkalm-atlan</i>	'nem alkalm-as'
<i>egészség-telen</i>	'nem egészség-es'
<i>ember-telen</i>	'nem emberség-es'
<i>gazdaság-talan</i>	'nem gazdaság-os'
<i>hely-telen</i>	'nem hely-es'
<i>ok-talan</i>	'nem ok-os'
<i>törvény-telen</i>	'nem törvény-es'
<i>igazság-talan</i>	'nem igazság-os'
<i>fájdalm-atlan</i>	'nem fájdalom-as'

Ezekben az esetekben talán a pozitívumot kifejező derivátum látszik elsődlegesnek, amelyhez a fosztóképzős antonima mintegy másodlagosan keletkezett (pl.: *helyes*, majd *helytelen*). Érdeemes felfigyelni arra, hogy a derivátumok alapjául szolgáló szavak többnyire absztrakt fogalmat jelölnek, például: *barátság*, *törvény*, *igazság*, *fájdalom* stb.

1.2.2. A denominális $-(V)s$ képző többféle jelentésárnyalatot képes kifejezni. Ezek közül a legáltalánosabb a 'valamivel való ellátottság', azaz a nomen possessoris jelentésárnyalat. Melléknévképzőként ma is ebben a funkcióban a legproduktívabb. A 'valamivel való ellátottság'-ként értelmezhető általános jelentés tovább is részletezhető, például: 'ami rajta van', 'ami benne van', 'ami nála van', 'ami a részére van' jelentésekre, vagyis az „N1- $-(V)s$ + N2” szerkezetben az N1 jelző és az N2 alaptag között határozói (főleg hely- és képeshelyhatározói) viszony jön létre. Ezen $-(V)s$ képzős melléknemek fosztóképzős szemantikai ellentétpárjai tehát a következő jelentéseket fejezhetik ki:

a) Valamin nem látható valami / valaminek a felületén nincs valami. Például:

<i>felhő-tlen</i> (ég)	'nincs rajta felhő'
<i>csillag-talan</i> (égbolt, éjszaka)	'nincs rajta csillag'
<i>zománc-talan</i> (edény)	'nincs rajta zománc'
<i>máz-atlan</i> (cserép, korsó)	'nincs rajta máz'
<i>toll-atlan</i> (madár, kalap)	'nincs rajta toll'
<i>fá-tlan</i> (terület)	'nem borítja fa'
<i>erdő-tlen</i> (vidék)	'nem borítja erdő'
<i>virág-talan</i> (rét)	'nem borítja virág'

b) Az ember testét takaró, rendszerint textíliából készült ruhadarabokat jelentő alapszavakból nem lehet fosztóképzős formákat létrehozni. Kivételek:

<i>ruhá-tlan</i>	'nincs rajta ruha'
<i>mez-telen</i>	'ruhával nem fedett, csupasz, puszta'
<i>saru-tlan</i>	'nincs a lábán saru'
<i>sapká-tlan</i>	'nincs a fején sapka'

c) A fűszer-, illetve ételnévi alaptagokból képzett 'valamivel ízesített, azaz valamilyen fűszer, illetve étel van benne' jelentésű, $-(V)s$ képzős melléknemeknek fosztóképzős antonimái – néhány kivételtől eltekintve – nem léteznek. A kivételek:

<i>só-tlan</i>	'nincs benne (elég) só'
<i>bors-talan</i>	'nincs benne (elég) bors'
<i>zsír-talan</i>	'nincs benne (sok) zsír'
<i>íz-telen</i>	'nincs (jó) íze'

Nincs azonban **túró-tlan palacsinta* ('üres palacsinta'); **dió-tlan kalács* ('üres kalács'); **lekvár-talan bukta* ('üres bukta') stb., ezek ugyanis úgynevezett potenciális szavak, amelyek ugyan termékeny szóképzési szabály által szabályosan létrehozott derivátumok (a rendszer részei), mégsem aktualizálódtak (még) a nyelvhasználatban. A potenciális szó aktualizálódása nem mindig történik meg; ennek több oka is lehet, ilyen például az úgynevezett „lexikai akadályoztatás” jelensége, amikor egy létező szó lexikailag blokkolja a szabályos derivátum használatát.

1.2.3. Előfordul, hogy a fosztóképzős származékok negatív, esetleg pejoratív értelműek: nem az alapszóból $-(V)s$ képzővel alkotott melléknév által kifejezett pozitív tulajdonság hiányát, hanem annak pejoratív megítélését, elégtelen voltát fejezik ki. Ezek a párok nem teljes, nem tökéletes antonimái egymásnak. Például:

<i>arány-talan</i>	'torz'
<i>erő-tlen</i>	'elégtelen erővel rendelkezik, gyenge'
<i>él-etlen</i>	'tompá az éle'

<i>formá-tlan</i>	'nem formás, eredeti formáját elvesztette'
<i>gazdá-tlan</i>	'aminek nincs gondos gazdája, ezért szánszalmat, együttérzést vált ki'
<i>hegy-etlen</i>	'tompá a hegye'
<i>idom-talan</i>	'feltűnően nagy méretű és otromba alakú'
<i>íz-telen</i>	'nem megfelelő ízű, ezért élvezhetetlen'
<i>jellem-telen</i>	'erkölcsileg nem megbízható'
<i>kényelm-etlen</i>	'nem eléggé vagy egyáltalán nem kényelmes'
<i>lélek-telen</i>	'érzéketlen, közömbös'
<i>nívó-tlan</i>	'alacsony színvonalú'
<i>só-tlan</i>	'a szükségesnél kevesebb vagy semennyi sót nem tartalmazó (étel)'
<i>tartalm-atlan</i>	'silány tartalmú'

1.3. A következőkben rátérek az alapszónak és fosztóképzős derivátumának (esetleges értékítéletet és/vagy érzelmi viszonyulást is kifejező) jelentése közötti összefüggés vizsgálatára.

1.3.1. „A denominális képzések általában valamely értékes, becsülendő dolog vagy tulajdonság meg nem létét, hiányát közlik, így az alapszó pozitív jelentésárnyalatával szemben általában negatív jelentést képviselnek, s ezzel együtt jár bizonyos kellemetlen hangulati hatás kiváltása is” (D. Bartha 1980: 208). Például:

<i>igazság-talan</i>	'az igazság ellen vétő, nem igazságos'
<i>jellem-telen</i>	'erkölcsileg ingatag, mindenre kapható'
<i>szív-telen</i>	'a könyörtelenségig részvét és szeretet nélküli'
<i>béké-tlen</i>	'elégedetlenségében zúgolódó, lázongó, nyugtalan, zaklatott'

Fölmerülhet a kérdés: vajon a hiány morfológiai eszközökkel történő kifejezése hordozhat-e pozitív értékítéletet vagy érzelmi töltést? Amennyiben továbbra is elfogadjuk, hogy a 'valamitől megfosztottság' jelentését formánsként kizárólag a *-talan/-telen* hordozza, akkor azt mondhatjuk: igen, de csak negatív jelentésű alapszóból való képzés esetén, amikor a fosztóképzős denominális formák képviselik a pozitív jelentéseket, az *-(V)s* képzős formák pedig – amennyiben léteznek – a negatív jelentéseket. Például:

<i>ártalm-atlan</i>	<i>ártalm-as</i>
<i>bűn-telen</i>	<i>bűn-ös</i>
<i>díj-talan</i>	$\emptyset$
<i>fájdalm-atlan</i>	<i>fájdalm-as</i>
<i>felhő-tlen</i>	<i>felhő-s</i>
<i>gáncs-talan</i>	$\emptyset$
<i>gond-talan</i>	$\emptyset$
<i>gyanú-tlan</i>	$\emptyset$
<i>hiány-talan</i>	<i>hiány-os</i>
<i>hiba-tlan</i>	<i>hiba-s</i>
<i>kétség-telen</i>	<i>kétség-es</i>
<i>kifogás-talan</i>	$\emptyset$
<i>láz-talan</i>	<i>láz-as</i>
<i>makulá-tlan</i> *	$\emptyset$

* E szó, ti. a *makulátlan* bizonyos értelemben különleges esetnek tekinthető, hiszen a köznyelvben az alapszó nem használatos, amelyet a Magyar értelmező kéziszótár (884) így értelmez: „**makula** fn *rég vál* **1.** Szennyfolt, mocsok. **2.** Erkölcsi fogyatkozás. [lat]”.

<i>mocsok-talan</i>	<i>mocsk-os</i>
<i>salak-talan</i>	<i>salak-os</i>
<i>szeplő-telen</i>	Ø
<i>vér-telen</i>	<i>vér-es</i>
<i>veszély-telen</i>	<i>veszély-es</i>
<i>zaj-talan</i>	<i>zaj-os</i>
<i>zavar-talan</i>	<i>zavar-os</i>

Ezek között a negatív jelentéstartalmú alapszóból keletkezett, pozitív jelentésű fosztóképzős származékok között feltűnően soknak a jelentése a 'tisztaságot, ártatlanságot, romlatlanságot, erkölcsi feddhetetlenséget' nyomatékosítja, például *bűntelen*, *gáncstalan*, *hibátlan*, *kifogástalan*, *makulátlan*, *mocsoktalan*, *salaktalan*, *szeplőtelen*, s mint ilyenek, az úgynevezett értékszavak közé tartoznak, tehát olyan lexikális elemek, amelyek egy személyt, tárgyat, jelenséget értéknek, értékesnek nyilvánítanak. Kocsány az értékszavak két csoportját különíti el: a minősítő értékszavakat (pl.: *jó*, *becsületos*, *önző*, *hamis*) és a közvetlenül megnevező értékszavakat (pl.: *hazaszeretet*, *árulás*) (vö. Kocsány 2002: 25–6). Az értékszavak különleges jeltípus voltára Morrisnál is találunk utalást, aki osztályozásában az értékelő jeltípus értékelő, informáló és készítő használatát különíti el. Az értékszavak lexikális csoportját nem lehet megnyugtatóan elkülöníteni például a leíró jeltípustól (a deszignátortól). A *jó*, a *rossz* vagy a *kell* szavak értékelő értelme nyilvánvaló, a *tolvaj*, a *kíméletlen* szavak azonban már Morris jeltipológiájában is deszignátorok, tehát nem értékmegjelőzők, jóllehet „megállapítható értékmegjelőző tartalommal” is rendelkeznek (vö. Morris 1981/1946: 165). E szavak értékelő eleme mindig a szövegösszefüggésbeli értelmezés függvénye.

Hiába feltételezzük, hogy negatív jelentésű alapszó esetén a fosztóképzős származék jelentése nem lesz negatív (vö. Kiefer 1983: 137), e derivátumok között is van néhány olyan, amelynek jelentése, hangulata – függetlenül az alapszó vagy a képző jelentésének a besugárzásától – csak a szöveggörnyezet ismeretében kaphatja meg jelentésére, hangulati tartalmára vonatkozó minősítését. Például a *díjtalant* tekinthetjük kellemes hangulatú szónak, ha *díjtalán belépőről* beszélünk. De korántsem az, ha például a *gyakornok* jelzője, legalábbis a *gyakornok* szemszögéből nézve ('fizetés nélküli'). Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a *díjtalán* alapszava semleges, s talán az sem mellékes, hogy antonimája más töből képezhető, például *fizető*. Hasonlóan a *vértelen* csak akkor pozitív csengésű, ha például a *forradalom* jelzője ('vérontás nélküli'), de ha teljesítményre vagy a teljesítmény kivitelezőjére (vagyis pl. színházi előadásra, műalkotásra, személyre) értjük, nagyon is pejoratív ('színtelen, jellegtelen'). Én a *felhő-tlen* ↔ *felhő-s* azonos töből képzett antonimák esetében is úgy vélem, hogy ambiguitással van dolgunk: a *felhőtlen* kizárólag átvitt értelemben tartom pozitív töltésűnek, hiszen konkrét jelentésben, például *felhőtlen ég*, csak bizonyos szituációkban értelmezhető negatívként vagy pozitívként. Tehát önmagában sem az alapszó, illetve annak jelentése, sem a képző egyik vagy másik variánsának a használata sem jelzi feltétlenül előre a fosztóképzős származék hangulati tartalmát, a benne foglalt ítéletet.

A fosztóképzős derivátum negatív, semleges vagy pozitív töltésű jelentésében a képző „besugárzásának” nem tulajdonítok jelentőséget. Megítélésem szerint elsősorban az alapszó jelentése a döntő (a fosztóképző például rendszerint ellentétes jelentésűvé formálja a derivátumot az alapszó jelentéséhez képest). A második fontos tényező a környezet, vagyis a jelzett szó vonatkozásában realizálódó minősítés, vö. *díjtalán gyakornok* ~ *díjtalán belépés*. Az eleve semleges érzelmi tartalmú szavak (pl.: *díj*, *vér*) fosztóképzős derivátumai mutatnak bizonyos kétarcúságot, de csakis különböző kontextusokban. Márpedig ha ez igaz, akkor a fosztóképző önmagában nem kifejezője negatív vagy pozitív értékítéletnek vagy érzelmi töltésnek, hanem a derivátum esetleges ilyen jegye kizárólag (a) vagy az alapszó negatív vagy pozitív töltésű jelentésétől (b) vagy az érzelmi szempontból semleges töltésű fosztóképzős derivátum kontextusától, a jelzős szerkezet egészének negatív vagy pozitív voltától függ. Maga a képző mindenképpen semleges töltésű.

2. A hiány kifejezésére szolgáló egyéb nyelvi eszközök jelentése

A kategorizáció a megismert valóság rendezésére és rendszerezésére irányuló emberi törekvés. A kategorizálásról (tehát az általunk észlelt jelenségek fogalmi kategóriákba sorolását jelentő mentális tevékenységről) szóló hagyományos elméletet Arisztotelészre vezetik vissza. Az arisztotelészi klasszikus kategóriaelmélet szerint az egyes kategóriák közötti határok pontosan kijelölhetők (ami a már egyszer megállapított kategóriák változatlanóságát feltételezi), a kategóriák belső, kontextusra való tekintet nélkül definiálhatók, és a definíciós jegyek binárisak. Ez utóbbi kitétel azt jelenti, hogy az elemeknek szükséges és elégséges feltételeket kell teljesíteniük ahhoz, hogy az egyes kategóriákhoz tartozhassanak. A kategóriákhoz rendelhető dolgok egyenrangúak: nem képzelhető el tehát olyan eset, hogy egy elem hozzá is tartozik meg nem is a kategóriához. A később bemutatandó geeraertsi táblázat nyomán megkíséreltem hasonló módon táblázatosan összefoglalni az arisztotelészi kategorizálást.

1. táblázat
A hagyományos (arisztotelészi) kategorizálás

	Külső perspektíva Referenciaszint	Belső perspektíva Jelentésszint
EGYENRANGÚSÁG	Nincs különbség abban a tekintetben, hogy egy dolog inkább a kategóriához tartozik vagy kevésbé.	A kategóriák egymás között egyenrangúak; ha egy dolog két kategóriába is besorolható, akkor nem rangsorolhatunk közöttük abban a tekintetben, hogy inkább az egyikbe vagy a másikba szeretnénk sorolni.
ÉLES HATÁROK	A kategóriák éles határokkal rendelkeznek.	A kategóriák és az elemek szükséges és elégséges feltételekkel definiálhatók. A feltételek azonos státusszal rendelkeznek; nincs olyan lehetőség, hogy a kategóriához való tartozásnak az egyik fontosabb vagy kevésbé fontos feltétele, mint a másik.

2.1. Mint ismeretes, az ilyen elvek szerint felépülő kategóriák a nyelvtudományban a fonológián belül igen jól alkalmazhatónak bizonyultak, és így a jelentéstanban is teret nyert a hasonlóan elgondolt disztinktív szemantikai jegyek alkalmazása. Ám ez az úgynevezett szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás (vagy komponenses elemzés) nem alkalmazható a szókészlet minden elemére. Elsősorban azokban az esetekben adható adekvát leírás, amikor a szemantikai jegyek szükséges és elégséges feltételt fogalmaznak meg, például *aggregény* (férfi, nőtlen), rokonságnevek: *nagyapa*, *unokatestvér*, geometriai alakzatok: *négyzet*, *kúp* stb. A szemantikai jegyekkel szemben minimális követelmény, hogy szükséges feltételt fogalmazzanak meg. Ezek megállapítása általában könnyebb feladat, mint az elégséges jegyek kijelölése. Sok esetben azonban a szükséges feltételt jelentő jegyeket sem tudjuk egyértelműen megállapítani. Ezekben az esetekben le kell mondanunk a jelentéskomponensek segítségével történő leírásról, és a jelentésleírást más módon kell megoldani. Megoldási javaslatokat bőven kínálnak azok a szójelentéstan területén kibontakozó új irányzatok, amelyekkel az utóbbi évtizedekben találkozhattunk, s amelyek máris komoly eredményeket tudhatnak magukénak. Az irántuk megfigyelhető élénk érdeklődés arra mutat, hogy „az elkövetkező időszakban talán a szószemantika lesz a jelentéskutatás legizgalmasabb és talán legtöbbet ígérő területe” (Kiefer 1989: 271).

A prototípus-elmélet abból – a tudományos kutatások által is megerősített – tényből indul ki, hogy a valóság folytonos, a kategóriák közötti határok, valamint a kategóriákhoz tartozó elemek határai gyakran elmosódnak, skaláris jelleget adva a jelenségek nagy részének. „A nyelvben sok minden fokozat kérdése. A nyelvi viszonyok nem változatlan minden vagy semmi ügyek, a nyelvi kategóriák nincsenek mindig élesen meghatározva, és gyakran bizonytalanok a széleken” (Langacker 1987: 14). Mivel tehát a nyelvi jelenségek többsége skaláris jellegű, és az adott időben és helyen elfogadott konvencióktól függ, ezért irreálisnak és lehetetlennek tűnő vállalkozás a grammatikai leírásnak a teljes formalizációja is. A kognitív nyelvészetben ezért nem az úgynevezett arisztotelészi (jelentésfelbontáson alapuló) kategóriaelméletet alkalmazzák, hanem egy új, a prototípus fogalmán alapuló kategorizációs elméletet dolgoztak ki. A prototípus-elméletre alapozva fogalmazódik meg a nyitott típusú kategória koncepciója is, amely nem a pontos kritériumrendszernek való szigorú megfelelést teszi a valahová tartozás alapjául, hanem egy dinamikus modellt állít fel a „centrum-periféria” elv keretében. E szerint a koncepció szerint a kategóriák a fogalomképzés folyamatának eredményeként jönnek létre, s mint ilyenek, nem az objektív valóság egyes fragmentumainak, hanem a róluk alkotott szubjektív képeknek felelnek meg. Természetesen nem biztos, hogy az emberi ész által létrehozott kognitív kategóriák azonosak az objektív valóságban megtalálhatók. Ez a kategorizációs folyamat tehát természeténél fogva szubjektív jellegű, Bańcerowski szerint olyannyira, hogy „a kategóriaképzés és az elemek hozzárendelése döntő módon az ember érzékszervi tapasztalatától függ, de hatással vannak rá a percepció és a megismerés folyamatát kísérő pszichikai paraméterek is” (Bańcerowski 2000: 330).

A kognitív nyelvelmélet felfogása szerint a jelentés is az ember kategorizálási képességén alapul: a megismerés folyamatában a valóságot tipológiai elvek alapján tapasztaljuk meg és kategorizáljuk. A kognitív pszichológiai kísérletek azt igazolják, hogy a kategóriák gyakran prototipikus példák mentén szerveződnek. Lakoff megfogalmazásában „egy nyelvi kifejezés szemantikai jellemzése potenciálisan végtelen Gestalt-szerű tulajdonsághalmazt involvál” (Lakoff 1987: 000). A fogalmak reprezentációjában szereplő „Gestalt”-ok (mentális képek) a fogalmak tipikus példányait képviselik, feltüntetve azok jellegzetes tulajdonságait. Ha az ember a világban az általa megfigyelt jelenségeket kategorizálni akarja, összehasonlítja a jelenség képét az elméjében tárolt különféle mentális képekkel, és amelyik kategóriához tartozó mentális képhez a legközelebb áll a megfigyelt kép, az alá sorolja be a kérdéses jelenséget.

A prototípus funkcióját az a legjellegzetesebb példány vagy a séma (bizonyos jegyállomány) tölti be, amely az adott kategóriát legpregnansabban képviseli, illetve amely jól jellemzi a kategória tipikusnak tartott elemeit (nem mindig találunk ilyet). A prototipikus kategóriák talán leggyakrabban említett példája a *madár* fogalma: központi tartományában olyan madarak találhatók, mint a vörösbegy vagy a rigó, ettől távolabb olyanok, mint a tyúk, a gólya, a bagoly vagy a kacs, még távolabb, a perifériához közel pedig olyanok, mint a pingvin és a strucc. Ezzel a példával is jól szemléltethető, hogy egy és ugyanazon kategóriához tartozó entitások között jobb vagy kevésbé jó példányokat is találhatunk, a tagság tehát fokozat kérdése: a prototipikus példák középponti tagjai a kategóriáknak, míg mások a prototipikus és nem prototipikus egyedek viszonyrendszerében a középponttól a perifériáig terjedő, talán sok pontból álló fokozati skála mentén helyezkednek el. A prototípust megtestesítő középponttól elfoglalt helyük attól függ, hogy mennyire, milyen módon különböznek a prototípustól. Minél inkább távolodunk a prototípustól, annál bizonytalanabbá válik az elem azonosítása. A fokozatokra nem az a jellemző, hogy a kategória tipikus voltának feltételei nem mindig teljesülnek, hanem az, hogy egy központi, fokális értéktől eltávolodunk. A skála mentén elhelyezkedő példák természetesen nem feltétlen érvényűek, inkább reprezentánsok. Az ilyen tipizálás nem kívánja meg, hogy az osztály vagy kategória minden tagja rendelkezzen olyan jellemzővel, szembeötlő közös tulajdonsággal, amelyet mindenki elfogad. Egy nyilvánvaló tulajdonság hiánya nem követeli meg az adott entitásnak a kategóriából való eltávolítását, mindössze nem tekinthető prototipikus egyednek. A nem prototipikus példákat addig lehet egy kategóriához hoz-

zárendelni, ameddig a prototípushoz való hasonlóságuk alapján nevezhetők meg (vö. Langacker 1987: 17).

2.2. Mint azt fentebb láttuk, a prototípuselv olyan megismerési struktúra, amely az objektív valóság valamelyik szegmentumához rendelhető hozzá, és korrelációba hozható vele. Egy entitásnak egy bizonyos kategóriához való tartozása fokozat kérdése, hiszen a kategóriák közötti határok gyakran elmosódnak, egybefolynak, átfedik egymást, nem világosak, tehát sok esetben azt tapasztaljuk, hogy egy bizonyos elem hozzátartozhat a prototípus által képviselt egyik vagy másik kategóriához egyaránt. Ilyen esetben közöttük az úgynevezett családi hasonlóság (family resemblance) lép fel. Egy halmaz elemei közötti családi hasonlóságról akkor beszélhetünk, ha a halmaz minden egyes elemének van legalább egy közös tulajdonsága az illető halmaznak legalább egy másik elemével, de a halmaz elemeinek általában nincs közös tulajdonságuk. Ez a reláció az AB, BC, CD, DE stb. képlettel írható le. Ilyen esetben a tulajdonságok átfedő és kereszteződő bonyolult hálójával van dolgunk. Gyakran a közös tulajdonságok sem azonosak, csak hasonlítanak egymásra (vö. Bańczerowski 1999: 82, 84). Ezzel a szemantikai kategóriák prototipikus struktúráját létrehozó és irányító legfőbb elvvel a filozófiában is találkozhatunk, Wittgenstein (1953) érvelt például először amellett, hogy egy szó vonatkozásainak (referenciáinak) nem feltétlenül kell közös jegyeket tartalmazniuk ahhoz, hogy érthetők és használhatók legyenek. Ő javasolta elsőként az úgynevezett családi hasonlóság elvét a szavak különböző referenciáinak az összekapcsolására.

2.3. A fentiek összegzéseként lássuk azt a négy alapvető, legfontosabb sajátosságot, amelyet a prototipikus kategóriákkal kapcsolatban a szakirodalom általában említeni szokott (vö. Geeraerts 1994: 48, 1997: 11, 22):

1. A prototipikus elemek a skála különböző fokozatait képviselik: a kategória nem minden eleme képviseli azonos mértékben tisztán az adott kategóriát. Egy entitásnak egy bizonyos kategóriához való tartozása fokozat kérdése („non-equality”, azaz: egyenlőtlenség).

2. A prototipikus kategóriák elemei között úgynevezett „családi hasonlóság” reláció fedezhető fel, ami azt jelenti, hogy az egybegyűjtött, egymást részben átfedő vagy kereszteződő értelmezések szemantikai struktúrája radiális kategóriamoddellel írható le.

3. A prototipikus kategóriák közötti határok elmosódtak („non-discreteness”, azaz: elmosódottság).

4. A prototipikus kategóriák nem határozhatók meg szükséges és elégséges feltételeket teljesítő definíciós jegyekkel.

Az első és a harmadik sajátosság (a „non-equality” és a „non-discreteness”) döntő fontosságú szerepet játszik a prototípus-elméletben. Mindkettő a kategória referenciaszerkezetére utal. A „non-equality” azt nyomatékosítja, hogy a kategória tagjai nem képviselik azonos mértékben a kategóriát, a „non-discreteness” pedig azt, hogy a kategória referenciahatárai nem mindig meghatározottak, hanem általában elmosódtak. A határok elmosódottságát bizonyítja, hogy a prototípus-elméletben nem létezik szükséges és elégséges feltételekkel kifejezhető definíció, továbbá, hogy azoknak a jelentéseknek az értelmezése, amelyek tipikusak a „családi hasonlóság” relációban, illetve a radiális (sugaras) kategóriamoddellel, szerkezetileg nem azonos mértékben fontosak: a kategóriák gyakran rendelkeznek egy központi, domináns maggal, amelyet egy kevésbé tipikus, periférikus rész vesz körül.

A prototípus-elméletben tehát a „non-discreteness” és a „non-equality” sajátosság döntő fontosságú szerephez jut. A „non-discreteness” a kategóriák elhatárolhatóságának, illetve ebből következően a kategóriák alkalmazhatóságának a problematikáját veti fel, a „non-equality” pedig azt a tényt, hogy a kategóriák belső struktúrával is rendelkeznek, és a kategória határon belül lévő elemek nem rendelkeznek azonos státusszal. A „non-discreteness” és a „non-equality” közötti különbségtétel párhuzamba állítható a külső perspektíva (a lexikai egységek jelentései és definíciói) és a belső perspektíva (a lexikai egységek használatának vonatkoztatási tartománya) közötti különbségtétellel. E két fontos különbségtétel párhuzamba állításával a prototipikusság kétdimenziós fogalmi térképe

rajzolható meg, amelyen a prototípus fentebb említett négy legfőbb sajátossága szerepel a perspektívákkal való kölcsönös függésben (Geeraerts 1994: 48 és 1997: 22 alapján):

2. táblázat

A prototípus fogalmára felépített kategorizálás		
	Külső perspektíva REFERENCIASZINT	Belső perspektíva JELENTÉSSZINT
EGYENLŐTLENSÉG („non equality”) a centrum és a periféria belső struktúrája	1. A kategória elemei skálán helyezkednek el, fokozatosságot mutatnak.	2. Az elemek jelentése között családi hasonlósági kapcsolat van, amelynek struktúrája radiális modellel írható le.
ELMOSÓDOTTSÁG („non-discreteness”) az elhatárolás és a rugalmas alkalmazhatóság problémája	3. A kategóriák, illetve az elemek határai elmosódnak.	4. A kategóriák és az elemek nem definiálhatók szükséges és elégsé- ges feltételekkel.

A prototípus fogalmára felépített kategória metaforikusan térbeli konfiguráció formájában ábrázolható, ahol az elemek a központi szerepet játszó prototípus körül helyezkednek el. Minél távolabb van az adott elem a prototípustól, annál inkább a perifériára kerül (vö. Bańcerowski 2000: 329–30). A természetes kategóriák mindegyike prototipikus példányok (egyedek) körül szerveződik: egyes elemek nagyon közel állnak a prototípushoz, mások viszont csak az analógia segítségével kapcsolódhatnak hozzá. A jelentések nem diszkrét, hanem homályosak, az egyes jelentések között általában nincs éles határ.

A prototípust meghatározó feltételek a szójelentésnek nem szükséges és elégséges feltételei, hiszen nem prototipikus esetben e feltételek nem mindegyike teljesül. A feltételek között vannak fontosabbak és kevésbé fontosak, amelyek közül természetesen a fontosabb feltételek jutnak döntő szerephez a prototípus meghatározásában. Minél kevesebb feltétel teljesül, annál bizonytalanabbá válik a szó referenciája.

A prototípus fogalmát és az azt meghatározó feltételeket eredetileg csak a természetes kategóriák és az artefaktumok jelentésének leírásában használták. A kognitív szemantika később azonban a „tipikalitási” feltételekkel történő elemzést kiterjesztette az igékre, melléknemekre és a viszonyszókra is, mi több, azt hangoztatta, hogy a prototipikus kategóriákat az összes nyelvi elem leírásában, így a nyelv grammatikájában is kötelezően figyelembe kell venni.

2.4. Minthogy a prototipikus kategóriák nemcsak a nyelvi szemantika leírásakor játszanak szerepet, hanem a nyelv grammatikájában is, érdemes megfigyelnünk a hiány kifejezésére szolgáló, prototipikus példányok körül kategóriákba szerveződő nyelvi elemeket.

A hiány kifejezésére a fosztóképzős változatokon kívül a magyar többféle lehetőséget is kínál. Ezek közül azonban valamennyire az jellemző, hogy nem derivációs természetűek, hanem lexikálisan vagy szintaktikai eszközökkel (körülírással, összetételszerűen, esetleg képzőszerű utótagokkal, névutós szerkezettel) fejezik ki valaminek a hiányát. Valamely tulajdonságnak az ellenkezője kifejezhető (1) a melléknév elé tett tagadószóval, (2) egy másik, más tőhöz tartozó ellentétes jelentésű szóval, (3) a *nélkül* (állapot-, ill. módhatározói) névutóval vagy a *nélküli* névutóból képzett névutómelléknévvel, (4) a *-mentes* képzőszerű utótaggal, (5) összetételi elő- vagy utótaggal.

2.4.1. A melléknév elé tett tagadószó (körülrás):

<i>boldog</i>	↔	<i>nem boldog</i>
<i>ügyes</i>	↔	<i>nem ügyes</i>
<i>sós</i>	↔	<i>nem sós</i>
<i>hű</i>	↔	<i>nem hű</i>

A tagadószó rendszerint kevésbé élesen, enyhébb fokon érzékelteti az ellentétet, mint a fosztóképzős melléknév.

A fosztóképzős melléknév olykor más fogalmat jelöl, mint a tagadósós kapcsolat, például *szemes* ↔ *nem szemes* ↔ *szemtelen*. A *szemes* a népnyelvben a 'kedvező lehetőségeket hamar felismerő és azokat kihasználó' személyeket jelenti, s ilyen értelemben rokon vonásokat mutat a fosztóképzős származék meglehetősen pejoratív, rosszallást kifejező jelentéseivel, tudniillik a *szemtelenre* a Magyar értelmező kéziszótár a következő jelentésváltozatokat adja: „1. Sértő módon tiszteltlen vagy bántóan kihívó, tolakodó. 2. Az aljasságig gátlástalan, erkölcstelen / szemérmetlen, szégyentelen. 3. Az ember nyugalját gyakori közeledésével háborító (állat)”. (1972: 1270). Ebben az esetben tehát azzal a furcsasággal találkozunk, hogy az *-s* képzős és a fosztóképzős derivátumok szemantikailag nem ellentétpárjai, hanem szinonimái egymásnak. A neutrális jelentésű *szemes* ('szemekből álló termés: takarmány, kukorica', illetve a 'meg nem tört, meg nem őrölt <bors, kávé>') szemantikai ellentétpárja nem a fosztóképzős *szemtelen* változat, hanem a 'meg nem tört, le nem őrölt, le nem darált', csak körülírással kifejezhető jelentések.

Előfordul az is, hogy a fosztóképzős melléknév és a tagadósós kapcsolat más-más ellentétpár tagjaiként szerepel, például *magyar* ↔ *nem magyar* ≠ *magyartalan*, illetve *magyaros* ↔ *nem magyaros* = *magyartalan*.

Érdekes szemügyre venni a *magyar* szó családját bemutató táblázatot, amelyet a legrégebbi adatok figyelembevételével Czigány Lóránt készített el (Czigány 1974: 111):

<i>magyar</i>		
<i>pozitív tartalom</i>		<i>negatív tartalom</i>
? <i>magyari</i> (1150)	<i>magyaros</i> (1663)	<i>magyartalan</i> (1754)
<i>magyarán</i> (1585)	<i>magyarosan</i>	<i>magyartalanul</i>
<i>magyarul</i>		
<i>magyarság</i> (1508)	<i>magyarosság</i> (1872)	<i>magyartalanság</i> (1803)

A táblázat szerint két pozitív tartalmú sorozattal rendelkezünk. A második sorozat későbbi keletkezésű az elsőnél, tehát a második sorozatban feltehetően valami olyan új szemantikai tartalom jelent meg, amelynek kifejezésére a beszélők nem tartották már alkalmasnak vagy elégségesnek az első sorozat szavait. A szemantikai tartalom elemzésekor kiderül, hogy a *magyarság* mint gyűjtőnév elsődlegesen a magyarok összességét jelentette. A XV–XVI. században ebbe a szójelentésbe 'a magyar embert jellemző sajátságok összessége' szemantikai tartalom is bekerült, s ez eredményezte a fejlődés következő stádiumát, a *magyaros*nak mint új melléknévnek (illetve később az ebből továbbképzett *magyarosság* főnévnek) a megjelenését, amely a jelentések teljes differenciálódásához vezetett. A XVIII. század közepén jelenkezik a *magyaros* ellentétéként a *magyartalan*, amely azokat a fogalmi jegyeket jelölte, amelyek a magyaros életformával összeegyeztethetetlennek számítottak (pl. *magyartalan ruha*, *magyartalan viselkedési formák*, *magyartalan kifejezések* stb.). Mára a két pozitív sorozat használata összekeveredni látszik, a sorozat tagjai felcserélhetővé válóban vannak. A mai nyelvhasználatban a *magyarság* a gyakoribb és választékosabb, a *magyarosság* enyhén rosszalló, kortárs szépiróink és publicistáink nyelvében időnként kimondottan pejoratív

hangulatú. Meglepő, hogy nemcsak a kétnyelvű szótárak nem közlik mindkét alakot, hanem még a Magyar értelmező kéziszótárban (1972: 882) is csak a *magyarság* jelentését tartalmazó szócikk található meg, a *magyarosság* hiányzik, illetve a *magyarság* jelentései között szerepelnek a *magyarosság* értelmezései is: „1. A magyar embert jellemző sajátságok összessége. / Vkinek, vminek magyar volta. 2. A magyar nyelv szabályainak, szellemének való (vmilyen fokú) megfelelés. *Jó ~gal beszél*. 3. A magyarok összessége. / A magyaroknak valamilyen csoportja. *A külföldi ~*”.

2.4.2. Egy másik, más tőhöz tartozó ellentétes jelentésű (antonim) szó (lexikálisan realizálódó antonímia):

szép ↔ *csúnya*
erős ↔ *gyenge*
jó ↔ *rossz*

A hiány kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök szóképzési jelentését tárgyalva megkerülhetetlennek tűnik az a kérdés, vajon a fosztóképzős származékok és az azonos töből létrejött antonimáik (pl.: *életlen* ~ *éles*) párhuzamba állíthatók-e az ellentétet (nem a hiányt!) kifejező antonimákkal (pl.: *rossz* ~ *jó*). Ez egyúttal felveti azt a problémát is, hogy a fosztás/tagadás eszközei fokozatoságot is kifejeznek, vagyis az abszolút tagadástól, például: *bűntelen*, *nem boldog*, a relatív tagadáson át, például: *szófukar*, *csapadékszegény*, a lexikális antonímiáig, például: *rossz* ~ *jó* terjed a skála. A lexikális antonímiában nem az egyik antonima alakotani megformáltsága, egy bizonyos képzőelem funkciója, hanem a nem közös töből képzett lexémák jelentéstartalmában realizálódik az ellentét.

Tudatunk nem csupán tükrözi a valóságot, hanem értékeli is azt. Ezt bizonyítják a *szép* ↔ *csúnya*, az *erős* ↔ *gyenge*, a *jó* ↔ *rossz* stb. típusú melléznevek, amelyek az úgynevezett értékelő szavak csoportjába tartoznak. Ezek szemantikai elemzése izgalmas nyelvi és nyelvfilozófiai kérdéseket vet fel. A *jó* és a *rossz*, illetve a *jól* és a *rosszul* az általános értékelés alapszavai. Világképünkben mindennek megvan a maga normája, vagyis azon tulajdonságok összessége, amelyek a szóban forgó objektumot az adott közösség számára „ideálissá” teszik. A sztenderdek a dolgokat jellemző tulajdonságok együtteséből, spontán módon keletkeznek, a nyelvközösségen belül kisebb-nagyobb csoportokban természetesen eltérők lehetnek, és történetileg hosszabb-rövidebb időn belül változhatnak. Különbőle dolgoknak különféle sztenderdjeik vannak: azok a tulajdonságok, amelyek egy *jó* *kés*, illetve egy *nem jó* *kés* sajátjai, nyilván különböznek azoktól, amelyek egy *jó* *hadvezér*, illetve egy *nem jó* *hadvezér* sajátjai. Ha meg kell magyaráznunk, milyen egy *jó* *kés*, illetve egy *nem jó* *kés*, akkor fel tudunk sorolni néhány olyan tulajdonságot, amelyek részei a *jó* *kés*-ről, illetve a *nem jó* *kés*-ről való elképzelésünknek, hiszen ismereteink szintjén létezik a jelzett dologról egy kialakult tulajdonságegyüttes, egy sztenderd, amelyet az értékszavak leírnak, és amelyek e tulajdonságok megletének megfelelő fokára (vagy hiányára) rámutatnak.

Az értékelő konkrét referenciájú ítéletek működési mechanizmusa tehát a következőképpen vázolható fel: „Egy adott jelenséget értékelni annyi, mint azt az ajánlás funkciójával egy kialakult, látensan adott sztenderdhez viszonyítva leírni” (Kocsány 2002: 20). A *jó* és a *rossz* értékelő szavak általánosságban értékelik az általuk jelzett objektum megfelelését vagy meg nem felelését az értékelés alapjául szolgáló normának vagy mintának, de nem jelölik magának a mintának a konkrét tulajdonságait. A *jó* *kés*, a *jó* *cipő*, a *jó* *hadvezér* stb. kifejezések egyaránt jelzik a megfelelést a társadalmilag kialakult normának, igénynek, függetlenül attól, hogy ezek az igények merőben más tulajdonságokra vonatkoznak a *késsel*, a *cipővel* vagy a *hadvezérrel* kapcsolatban. A *jó* és a *rossz* melléznevek ábrázoló jelentéstartalma tehát mindenkor az általuk jelzett szó jelentéstartalmának a függvénye. Ezek a szavak mintegy helyettesítik a jelzett objektum összes értékelt tulajdonságainak a felsorolását. Használati szempontból igen nagy különbség mutatkozik az értékelő konkrét referenciájú nyilatkozatok és az értékelő generikus mondatok között. Az általános érvényűnek szánt nyilatkozatok ese-

tében (pl.: *Az ember jó / Az erkölcs jó*) a viszonyítási alap funkcióját ugyanis nem egyszerűen bizonyos leírható tulajdonságok együttese tölti be, hanem egy, a jelenség minden megjelenési formájára érvényes, történetileg kialakult közösségi értékítélet, tudniillik az *ember* és az *erkölcs* olyan fogalmak, amelyek pozitív értéket képviselnek. A róluk szóló értékelő ítéletek tehát vagy megerősítik ezt a látens társadalmi-történelmi értékelést, vagy cáfolják (pl.: *Az ember nem jó / Az erkölcs nem jó*). Tekintettel arra, hogy az *erkölcs* és az *ember* kifejezések már önmagukban is értékszók, amennyiben magukba foglalják azt a látens állítást, hogy „az erkölcs = jó”, illetve „az ember = jó”, az ezt kifejező állítás az értékelés szempontjából tautológiának tekinthető. Hogy ennek ellenére miért jó az idézett két tautologikus megállapítás, arra Kocsány a következőkben válaszol: „E nyilatkozatok funkciója feltehetően az a szükséglet, hogy egy adott társadalmi-történelmi közegben fontos általános értékeket az esetleges ellenkező egyedi tapasztalatok ellenében másképp, újból leírva megerősítsen, vagyis a társadalmi normát, az újra és újra elérendő célt megfogalmazza [...] Hatásuknak éppen az az egyik mozgatója, hogy kimondatlanul a közösségi értékprincípium betartására készteszenek, arra intsenek, hogy magatartásunkkal tegyünk eleget a társadalmilag szükséges értékprincípiumnak” (Kocsány 2002: 21–2). Elemzésében Kocsány Piroska arra is kitér, hogy a generikus mondatokban minden esetben sajátos jelentésben értelmezendők a *jó*, illetve a megfelelő értékszók. Az egyes változatokat meghatározni aligha lehetséges, csak egymáshoz való viszonyaikra támaszkodva lehet őket leírni. A *jó* szó használatának alaptípusai között találjuk a „morális *jó*”-t (amely az értékelő ítéletek főszereplője), az eszközértelmű (*jó kés*), az utilitarisztikus (*jó hír*) vagy a hedonisztikus használat (*jó íz*) változatait. A morális *jó* abszolút kategóriaként, míg a többi változat viszonylagos, egy adott sztenderdhez való közelítésben értelmezendő (vö. Kocsány 2002: 22). A *jó/rossz*, illetve a *jól/rosszul* alapvetően racionális értékelést fejeznek ki (bár kaphatnak érzelmi töltést), szemben az olyan általánosan értékelő szavakkal, amelyek elsőrendűen szubjektív, érzelmi értékelést hordoznak, például: *remek*, *nagyszerű*, *ragyogó*, illetve *csapnivaló*, *pocsék*, *szörnyű* (minderről részletesebben ld. Péter 1991: 141–4).

A különböző jó és rossz tulajdonságokat jelölő, úgynevezett konkrétan értékelő szavak száma jóval nagyobb az általánosan értékelő szavakénál. Ilyenek például a *bátor*, *becsületes*, *bölcs*, *szerény*, *szorgalmas*, *udvarias*, illetve a *gyáva*, *becstelen*, *lusta*, *goromba*, *nyers* stb. A konkrétan értékelő szavak szinonimái között nincs az értékelés szempontjából semlegesnek tetsző tag. Ennek igazolására vizsgáljuk meg a *nyers* melléknév szinonimáit:

főzetlen

főtlen ~ fővetlen (étel)

sületlen (tészta, hús)

füstötlen (hús)

forralatlan (tej)

pörköletlen/zöld (szemeskávé)

finomítatlan (cukor)

cserzetlen (bőr)

kikészítetlen (bőr)

csiszolatlan (drágakő, kő, kötömb)

faragatlan (drágakő, kő, kötömb; emberről, műveletlensége miatt)

égetetlen (tégla)

vakolatlan (fal)

megmunkálatlan (anyagok, termékek)

kidolgozatlan (anyagok, termékek)

udvariatlan (emberről, megnyilatkozásról: viselkedésről, modorról, stílusról)

modortalan (emberről, megnyilatkozásról: viselkedésről, modorról, stílusról)

goromba (emberről, megnyilatkozásról: viselkedésről, modorról, stílusról)

durva (emberről, megnyilatkozásról: viselkedésről, modorról, stílusról)
nedves (tűzifa)
nyirkos (idő)
rikító (szín, ha az ízlést sértően élénk)
bruttó (a költségek, terhek levonása nélküli)
rideg (nem eszményített, pl. valóság)
leplezetlen (nem álcázott, nem titkolt)
otromba (emberről, modortalansága miatt)
trágár (az illetet, a szemérmet sértő, pl. szavak)

Valamennyi felsorolt szinonima negatív értékelést fejez ki, a különbség közöttük vagy az ábrázoló jelentéskomponens bizonyos szemáiban vagy az értékelés intenzitásában rejlik. A konkrétan értékelő szavak jelentésében tehát az értékelés nem választható el az ábrázoló tartalomtól, minthogy az utóbbi maga az értéknorma, illetve antinorma. Az igei töből fosztóképzővel keletkezett melléknevek (*főzetlen* ~ *főtlen*, *sületlen*, *füstöletlen*, *forralatlan*, *pörköletlen*, *finomítatlan*, *cserzetlen*, *kikészítetlen*, *csiszolatlan*, *faragatlan*, *égetetlen*, *vakolatlan*, *megmunkálatlan*, *kidolgozatlan*) mintegy motiválják az általánosabb, elmosódottabb jelentésű *nyers* melléknevet, amely csak általában jelzi, hogy a szóban forgó dolog még alkalmatlan a felhasználásra, nincs előkészítve, és közlebről is utalnak arra a még el nem végzett cselekvésre, amely miatt valami még nem fogyasztható, nincs készen.

2.4.3. A *nélkül* (állapot-, illetve módhatározói) névutó vagy a *nélküli* névutóból képzett névutómelléknév (pl.: *öröm nélkül éldégél*, *gond nélküli élet*) a legtöbb denominális fosztóképzős származék alapszavához csatlakozhat.

2.4.4. A *-mentes* képzőszerű utótaggal alkotott szóösszetételek. Ennek az összetéltípusnak az első példái a XIX. század első felében, a nyelvújítás során, németből való tükörfordításként kerültek be a nyelvünkbe (vö. pl. n. *eisfrei* 'jégmentes'). Jelentésük szerint két nagy csoportba sorolhatók:

a) valamitől mint (jogi) kötelezettségtől jogilag, törvényesen mentesített, ilyen alá nem eső. Például: *adómentes*, *bélyegmentes*, *bérmentes*, *díjmentes*, *illetékmentes* (jelentése ['amiért, amire nem kell illetéket fizetni'], ez utóbbi teljesen elszakadt az *illetéktelen*, *nem illetékes* jelentésektől [1d. 'valamely ügyben intézkedni vagy nyilatkozni jogosult', 2. 'valamire alkalmas, hozzáértő']), *kamatmentes*, *költségmentes*, *portómentes*, *tandíjmentes*, *tehermentes*, *vámmentes*;

b) valamilyen káros vagy kellemetlen tényezőtől megszabadított, illetve megszabadult, nélküle való. Például: *akadálymentes*, *aknamentes*, *alkoholmentes*, *atomfegyvermentes*, *baktériummentes*, *cukormentes*, **csípmentes* (szabálytalan képzésű alak, a nyelvhelyességi szabályokat szem előtt tartva helyette ajánlatosabb a *nem csípős paprika* vagy *édes paprika*, *csemege paprika*, *gyenge paprika*, *nem erős paprika* stb. kifejezések használata), *csíramentes*, *fájdalommentes*, *famentes*, *féregmentes*, *füstmentes*, *gázmentes*, *húsmentes*, *illatmentes*, *hibamentes*, *koffeinmentes*, *koleszterinmentes*, *laktózmentes*, *lázmentes*, *légmentes*, *ólommentes*, *politikamentes*, *pormentes*, *problémamentes*, *rozsdamentes*, *selejtmentes*, *sómentes*, *szagmentes*, *szélmentes*, *szenvedélymentes*, *szeszmentes*, *tehermentes*, *tojásmentes*. (Egy óriásplakáton talákoztam a következő reklámszöveggel: „Durum: a tojásmentes tészta!”, amelyben a *-mentes* képzőszerű utótag a „valahány tojással készült”, „valahány tojásos” száraztészta antonimájaként szerepel. A „tojásmentes tészta” a *-mentes* utótaggal létrehozott szavak második jelentésében [ti. valamilyen káros vagy kellemetlen tényezőtől megszabadított] éppen arra utal, amit az egészséges táplálkozás hívei a tudomásunkra kívántak hozni, tudniillik ebben a szituációban a tojás hiánya pozitív természetű, hiszen ennek következtében a száraztészta eltarthatósága növelhető, a szalmonellafertőzés veszélye kiiktatható, ezt a tésztát a tojásra allergiás emberek is fogyaszthatják stb.). További példák: *tűzmentes*, *vérzésmentes*, *vészmentes*, *vízmentes*, *zsírmentes*.

A *-mentes* használatában több a kötöttség, ugyanis a vele alkotott szavak nagy része pozitív értelmű hiányt fejez ki, tudniillik valamilyen környezetben negatív jelentéstartalmú szavakhoz kapcsoljuk, így hangulata is pozitív (pl. pozitív értelmű hiányt fejez ki a *cukormentes* melléknév, mint a cukorbetegnek ételének, italának jellemző jelzője, a szőlő esetében azonban a *cukormenteség* kifejezetten negatív minősítés).

2.4.5. Összetételi elő- és utótagokkal (alárendelő összetett szavakkal).

a) alanyi alárendelés

-veszett/-vesztett utótagú összetételek: *eszeveszett, fêkeveszett; fej(e)vesztett, kegyvesztett, párjavesztett, reményvesztett, talajavesztett.*

-fogyott utótagú összetétel: *ügyefogyott, okafogyott* [új képződmény, a sajtónyelvben keletkezett, pl. „Okafogyottá vált a Legfelsőbb Bíróság és az Országos Igazságszolgáltatási Tanács elnökének az igazságügyminiszterrel való találkozója, miután a korábbi főbíró megállapodott a miniszterelnökkel arról, hogy elvállalja a korrupcióellenes bizottság vezetését” (Magyar Nemzet 2003. március 03. 2. l.)].

-szegett utótagú összetétel: *hiteszegett, kedveszegett, szárnyaszegett.*

-hagyott utótagú összetétel: *hitehagyott, színehagyott, vérehagyott.*

b) tárgyi alárendelés

-álló utótagú összetétel: *fagyálló, tűzálló, vízálló.* Ezen összetételek egy része a *-mentes* utótagú összetételekkel áll szemben, illetve párhuzamban. A Nyelvművelő Kézikönyv útmutatása szerint „a *rozsdamentes* alakra ’nem rozsdás’ értelemben szükség lehet, ’nem rozsdásodó’ jelentésben azonban pontosabb nála a *rozsdálló*” (148). Ez általában véve igaz lehet, ugyanakkor a sohlingeni acélárak minősítéseként sohasem a *rozsdálló* melléknevet, hanem mindig a *rozsdamentes*-t használják. A *vízmentes* is jó, ha azt jelenti: ’ahol, amiben nincs víz’, de ’a vizet át nem eresztő’ értelemben jobb a *vízálló* és a *vízhatlan*. A *fagyálló* jelentése sem azonos a *fagymentes* összetétel jelentésével. Például *fagyálló* lehet bizonyos burgonyafajta, de a burgonyakészletet akkor is *fagymentes*-nek nevezhetjük, ha nem *fagyálló*, hanem teljesen mentes a fagyott gumóktól. Viszont a gépkocsik *fagyálló* hűtőfolyadékának jelzője semmiképpen sem cserélhető fel kváziszinonímájával, a *fagymentes*-sel, miként a *fagymentes* terület sem azonos a *fagyálló* területtel.

-hagyó utótagú összetétel: *húshagyó (kedd)* (ez nagyon egyedi, nem általános érvényű szerkezet típus).

c) (jelöletlen) határozói alárendelés

-fukar utótagú összetétel: *szófukar.*

-szegény utótagú összetétel: *csapadékszegény, gondolatszegény, kalóriaszegény, koffeinszegény, koleszterinszegény, ötletszegény, sószegény, tőkeszegény, vérszegény.* Ezek a jelöletlen határozói összetételek jobbára a német *-arm* utótagú melléknevek (pl. n. *fleischarm* ’hússzegény’) fordításaként keletkeztek, s mára már jól beilleszkedtek az összetett szavak rendszerébe. Az ilyen összetételek elsősorban szaknyelvi szövegekben gyakoriak.

-kívül utótagú összetétel: *kétségkívül.*

-biztos utótagú összetétel: *bombabiztos, tűzbiztos.*

-védett utótagú összetétel: *szélvédett.*

-csendes utótagú összetétel: *szélcsendes.*

Ezekre a jelöletlen összetételekre a lappangó határozórag feltüntetésével kérdezhetünk rá, például *miben szegény?, min kívül?, mitől biztos?, mitől védett?, miben csendes?* A nyelvművelők a határozós összetételeknek ezt a típusát sokáig helytelenítették, azzal érvelve, hogy az efféle (jelöletlen) összetételek a régi magyar nyelvben ismeretlenek voltak, csak a nyelvújítás korában bukantak fel, és általában német mintára keletkeztek. Mivel az összetételek jelöletlenségét ősi magyar, sőt finnugor sajátosságnak kell tekintenünk (vö. Deme 1953a), ezért azt mondhatjuk, hogy ez az összetétel-típus általában nem, csak egyes esetei idegen eredetűek. A nyelv tömörségének előmozdítását szolgáló jelöletlen összetételek később egyre gyakrabban jelentkeztek, és az idők fo-

lyamán – fokozatosan kiszorítva nehézkes szerkezetű elődeiket – teljesen meghonosodtak a magyar nyelvben.

d) jelzői alárendelés

szűk- előtagú összetétel: *szűkkeblű* ('nemesebb eszmék iránt érzéketlen'), *szűklátóköri* ('tudása szegényes, érdeklődése nem kielégítő mértékű'), *szűkmarkú* ('fukar, fösvény'), *szűkszávú* ('keveset beszélő'). A *szűk* előtag a kis méretet, illetve pejoratív értelemben a 'nem kielégítő mennyiségű', 'szellemi tartalmát tekintve a kellő méretet el nem érő' jelentést nyomatékosítja.

kevés- előtagú összetétel: *kevésszávú*, *kevéseszű*, *kevésbeszédű*.

kis- előtagú összetétel: *kishitű*.

2.4.6. A *-fogyott* utótagú összetétel (pl.: *ügyefogyott*, *okaafogyott*) új képződmény, a sajtónyelvben keletkezett, például: „Okaafogyottá vált a Legfelsőbb Bíróság és az Országos Igazságszolgáltatási Tanács elnökének az igazságügyminiszterrel való találkozója, miután a korábbi főbíró megállapodott a miniszterelnökkel arról, hogy elvállalja a korrupcióellenes bizottság vezetését” (Magyar Nemzet 2003. március 03. 2. l.).

2.4.7. A *-szegett* utótagú összetétel: *hiteszegett*, *kedveszegett*, *szárnyaszegett*.

2.4.8. A *-hagyott* utótagú összetétel: *hitehagyott*, *színehagyott*, *vérehagyott*.

2.4.9. A *-fukar* utótagú összetétel: *szófukar*.

2.4.10. A *-szegény* utótagú, határozói összetételek (pl.: *csapadékszegény*, *gondolatszegény*, *kalóriaszegény*, *koffeinszegény*, *koleszterinszegény*, *ötletszegény*, *sószegény*, *tőkeszegény*, *vérszegény*) jobbára a német *-arm* utótagú mellékevek (pl. n. *fleischarm* 'hússzegény') fordításaként keletkeztek, s mára már jól beilleszkedtek az összetett szavak rendszerébe. Az ilyen összetételek elsősorban szaknyelvi szövegekben gyakoriak.

2.4.11. A *-kívül* utótagú összetétel: *kétségkívül*.

2.4.12. A *-biztos* utótagú összetétel: *bombabiztos*, *tűzbiztos*.

2.4.13. A *-védett* utótagú összetétel: *szélvédett*.

2.4.14. Az *-álló* utótagú összetételek (pl.: *fagyálló*, *tűzálló*, *vízálló*) egy része a *-mentes* utótagú összetételekkel áll szemben, illetve párhuzamban. A Nyelvművelő kézikönyv útmutatása szerint „a *rozsdamentes* alakra 'nem rozsdás' értelemben szükség lehet, 'nem rozsdásodó' jelentésben azonban pontosabb nála a *rozsdálló*” (148). Ez általában véve igaz lehet, ugyanakkor a sohlingeni acélárak minősítéseként sohasem a *rozsdálló* mellékevet, hanem mindig a *rozsdamentes*-t használják. A *vízmentes* is jó, ha azt jelenti: 'ahol, amiben nincs víz', de 'a vizet át nem eresztő' értelemben jobb a *vízálló* és a *vízhatlan*. A *fagyálló* jelentése sem azonos a *fagymentes* összetétel jelentésével. Például *fagyálló* lehet bizonyos burgonyafajta, de a burgonyakészletet akkor is *fagymentes*-nek nevezhetjük, ha nem *fagyálló*, hanem teljesen mentes a fagyott gumóktól. Viszont a gépkocsik *fagyálló* hűtőfolyadékának jelzője semmiképpen sem cserélhető fel kváziszinonimájával, a *fagymentes*-sel, miként a *fagymentes* terület sem azonos a *fagyálló* területtel.

2.4.15. A *szűk*- előtagú összetétel: *szűkkeblű* ('nemesebb eszmék iránt érzéketlen'), *szűklátóköri* ('tudása szegényes, érdeklődése nem kielégítő mértékű'), *szűkmarkú* ('fukar, fösvény'), *szűkszávú* ('keveset beszélő'). A *szűk*- előtag a kis méretet, illetve pejoratív értelemben a 'nem kielégítő mennyiségű', 'szellemi tartalmát tekintve a kellő méretet el nem érő' jelentést nyomatékosítja.

2.4.16. A *kevés*- előtagú összetétel: *kevésszávú*, *kevéseszű*, *kevésbeszédű*.

2.4.17. A *kis*- előtagú összetétel: *kishitű*.

2.4.18. A *-hagyó* utótagú összetétel: *húshagyó* (*kedd*) (ez nagyon egyedi, nem általános érvényű szerkezet típus).

2.4.19. A *-csendes* utótagú összetétel: *szélcsendes*.

3. A fosztóképző és a *-mentes* képzési jelentéseinek egybevetése, az általuk létrehozott derivátumok jelentései közötti viszony bemutatása

A fentiekben azt vizsgáltam, hogy a 'valaminek a kisebb vagy nagyobb mértékű hiánya' jelentésen belül a vizsgált képző vagy képzőszerű utótag milyen jelentésekkel rendelkezik. A kérdés ezek után már csak az, milyen a jelentéseik közötti viszony. Ennek a tisztázásához nagyon hasznosnak bizonyult Ladányi Mária „Szinonímia és/vagy funkciómegoszlás a magyar melléknévképzésben” című tanulmánya (Ladányi 1998), amely elméleti háttérrel ad – többek között – a lexikai és szóképzési szinonímia, a lexikai és szóképzési poliszémia, a lexikai és szóképzési jelentés stb. fogalmainak tisztázásához.

A ragozáshoz hasonlóan a szóképzési vagy derivációs morfológiában is használható a paradigma vagy osztály fogalma, hiszen bizonyos mértékig a szóképzés is paradigmatisan épül fel, bár kevésbé jósolható meg, mely bázishoz mely képzőelem járulhat. A szóképzési paradigma a szókincsen belüli szervezőelv: forma és jelentés közti viszonyokat erősít meg, és a szókincs egy részét motiválttá teszi. A morfológiailag tagolt, tehát alakilag (következésképp jelentéstanilag is) motivált szavak, lexémák alkotásmódjuk szerint egy-egy sornak a részei. Ezek azonos szóosztályba tartoznak, azonos – a legáltalánosabb értelemben felfogott – szóképzési jelentésük, de formai és/vagy szemantikai szempontból különböző képzési szabályok hozzák létre őket.

Előfordulhat, hogy egy képzési osztályon belül a derivátumokat létrehozó különböző formális eszközöknek (pl. különböző szuffixumoknak, képzőszerű utótagoknak, esetleg névutóknak) ugyanaz a szóképzési jelentésük. Ez a szóképzési szinonímia egyik változata.

Az is előfordulhat, hogy egy képzési osztályon belül az adott osztály képzési szabályrendszerébe tartozó formális eszközök egyike-másika több szóképzési szabályhoz is tartozik, azaz az adott szuffixumnak több, egymással összefüggő különböző szóképzési jelentése is van. Ebben az esetben szóképzési poliszémiáról beszélünk. Ezt a jelenséget nem szabad összetévesztenünk a lexikai többértelműséggel, amikor a képzett szónak mint egységnek vannak különböző jelentései. Ha két vagy több poliszém szuffixum különböző szóképzési jelentései között van egy vagy több olyan, amely megegyezik, akkor azokkal a képzési szabályokkal kapcsolatban, amelyek ezeket az egyező jelentéseket mutatják fel, szintén szóképzési szinonímiáról beszélhetünk. Ilyenkor a szuffixumok természetesen csak részlegesen szinonimái egymásnak.

Ha az azonos osztályon belüli szuffixumok szóképzési jelentése szisztematikusan eltér egymástól, illetve a többjelentésű szuffixumok esetében sem áll fenn a szóképzési jelentések közötti részleges átfedés, akkor szóképzési szinonímiáról nem beszélhetünk, még akkor sem, ha egyébként a különböző képzőkkel létrehozott derivátumok lexikai jelentései között vannak rokonértelműek (is). Ez a megállapítás a szó jelentése és a szóképzési jelentés közötti szigorú különbségtételre épül, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a kettő egymással nem lenne kapcsolatban. Mindössze arról van szó, hogy míg a szóképzési jelentés rendszeres és kiszámítható, addig a derivátum aktuális lexikai jelentése gyakran egyedi, mivel abban a szóképzési jelentésen túl más tényezők is szerepet játszanak. A szuffixumok jelentése közötti szisztematikus különbségeket Ladányi funkciómegoszlásnak nevezi (vö. Ladányi 1998: 97–8).

Az *-(a)t(a)lan/- (e)t(e)len* fosztóképző, illetve a *-mentes* képzőszerű utótag ugyan nem tartozik egy derivációs osztályba (hiszen az *-(a)t(a)lan/- (e)t(e)len* képző, míg a *-mentes* csak képzőszerű elem, amely még mindig nagyon jól őrzi kapcsolatát azon önálló lexémával, amely ugyanebben a funkcióban alkalmazható akár prepozitív, akár posztpozitív helyzetben ablatívusban álló főnévvel (pl.: *mentes a szmogtól* vagy *szmogtól mentes*), ennek ellenére vannak közös tulajdonságaik. Például:

a) mindkettő főnévből képez melléknevet;

b) funkciójuk az alapszóban kifejezett fogalom teljes hiányának a kifejezése.

Néhány névszói alapszóból a *-talan/-telen* és a *-mentes* is létrehoz származékokat:

<i>akadálytalan</i>	<i>akadálymentes</i> *
<i>bélyegtelen</i>	<i>bélyegmentes</i>
<i>cukortalan</i>	<i>cukormentes</i>
<i>csíráatlan</i>	<i>csíramentes</i>
<i>díjtalan</i>	<i>díjmentes</i>
<i>értéktelen</i>	<i>értékmentes</i>
<i>fátlan</i>	<i>famentes</i>
<i>féregtelen</i>	<i>féregmentes</i>
<i>füsttelen</i>	<i>füstmentes</i>
<i>hústalan</i>	<i>húsmentes</i>
<i>illattalan</i>	<i>illatmentes</i>
<i>illetéktelen</i>	<i>illetékmentes</i>
<i>kamattalan</i>	<i>kamatmentes</i>
<i>lázatlan</i>	<i>lázmentes</i>
<i>levegőtlen</i>	<i>légmentes</i>
<i>portalan</i>	<i>pormentes</i>
<i>portótlan</i>	<i>portómentes</i>
<i>problémátlan</i>	<i>problémamentes</i>
<i>rozsdátlan</i>	<i>rozsdamentes</i>
<i>sóttalan</i>	<i>sómentes</i>
<i>zsírtalan</i>	<i>zsírmentes</i>

A felsorolt példák egy része (pl. *csíráatlan* ~ *csíramentes*, *csapadéktalan* ~ *csapadékmentes*, *féregtelen* ~ *féregmentes*, *füsttelen* ~ *füstmentes*, *hústalan* ~ *húsmentes*, *lázatlan* ~ *lázmentes*, *portalan* ~ *pormentes*) jól mutatja, hogy az *-(a)t(a)lan/- (e)t(e)len* képző és a *-mentes* képzőszerű utótag szóképzési jelentései részben érintkeznek egymással (szinonim jelentések). A példák másik része pedig azt igazolja, hogy a jelentések részben vagy egészben elkülönülnek egymástól (funkciómegoszlás), például: *bélyegtelen* ~ *bélyegmentes*, *értéktelen* ~ *értékmentes*, *fátlan* ~ *famentes*, *illetéktelen* ~ *illetékmentes*, *levegőtlen* ~ *légmentes*, *portótlan* ~ *portómentes*, *víztelen* ~ *vízmentes*, *zsírtalan* ~ *zsírmentes* stb.

Az *értékes* ~ *értéktelen* ~ *értékmentes* értékelméleti kategóriák. Értékelméleti (axiológiai) szempontból az az érték „érték”, amely értékes, és persze csak az lehet *értékes*, ami *értéktelen* is lehet. Az *értékes-értéktelen* együttesen áll szemben az *értékmentesség* szférájával. Értékmentességről akkor beszélhetünk, ha látszólag értékkel van dolgunk, de a szó tulajdonképpeni értelmében vett értékprobléma nem lép fel, mert kifejezésünknek az adott összefüggésben tisztán leíró funkciója van. Maga az *érték* szó is rejt magában ilyen lehetőségeket, például a matematikai *helyi érték* vagy a *nyelvi érték* nem érték, mert ezek az értékek nem *értékesek* (vö. Kelemen 1976: 617–8).

Az *illetéktelen* ~ *illetékmentes* alakpárok jelentése teljesen elkülönül egymástól. Mindkét derivátum alapszava az *illeték*, 'a hivatalos eljárásért, okirat kiállításáért stb. fizetendő pénzeszeg'; az *illetékmentes* jelentése ('amiért, amire nem kell illetéket fizetni') teljesen elszakadt az

* Új szó, jelentése: olyan közterület, épület, amely mozgássérültek számára, azaz kerekesszékekkel, tolókocsival is megközelíthető. Származékai is vannak: *akadálymentesít*, *akadálymentesség* (B. G. 2001: 17).

illetéktelen, nem illetékes jelentésektől (1. 'valamely ügyben intézkedni vagy nyilatkozni jogosult', 2. 'valamire alkalmas, hozzáértő') (Magyar értelmező kéziszótár 1972: 587).

Amint a bemutatott példákból jól látható, a szóképzési szinonímia eseteire sem mindig igaz, hogy a két képző az adott szóképzési jelentésben azonos bázisból képezhet derivátumokat, vagyis a szóképzési szinonímia nem jelenti feltétlenül azt, hogy az érintett képzők, formánsok felcserélhetők lennének egymással. Hogy egy bizonyos szóképzési jelentésben csak az egyik vagy csak a másik képzőt használjuk, annak az lehet az oka, hogy a képzett alakok rögzített lexikai egységek, amelyeket a normatív nyelvhasználat kizárólagosnak fogad el. Így például a 'valaminek a hiánya' jelentést létrehozó *-(a)t(a)lan/- (e)t(e)len* fosztóképző, illetve a *-mentes* képzőszerű utótag lehetnek szinonimok, és a produktív *-(a)t(a)lan/- (e)t(e)len* fosztóképző időnként valóban párhuzamosan használható a *-mentes* képzőszerű utótagú, hiányt kifejező melléknevekkel, mégsem járulhat bármely szóhoz, például az *adó, alkohol, bér, koffein, koleszterin, költség, ólom, politika, selejt, szél, tandíj, teher, tűz, vám, vész, víz* stb. főnevekhez, mert ezek hiányának a kifejezésére a nyelvi közösség más származékaikat vagy éppen más lexémákat fogadott el általános érvénnyel (ennek lehetnek mélyebb, esetleg feltárható okai is). A potenciális szavak (tehát a rendszer) szintjén a szinonímia ugyan fennáll, de mivel a megfelelő képzős alakoknak nem mindegyike realizálódik a norma szintjén létező szóként, ezért hiába kifogástalan derivátumok például az **adótlán, *alkoholtalan, *bértelen, *koffeintelen* stb. alakok, ezek mégsem létező szavak.

Vannak azonban olyan esetek is, amikor a szóképzési szinonímia nemcsak a rendszer szintjén (tehát a lehetséges szavak között) áll fenn, hanem a norma szintjén (vagyis a létező szavak között) is. Ilyenkor az azonos alapszóból (bázisból) formailag különböző, de azonos szóképzési jelentésű képzőkkel alkotott derivátumok jelzőjeként azonos szerkezetben fordulhatnak elő, azaz jelentésváltozás nélkül felcserélhetők egymással, például: *csapadéktalan ~ csapadékmentes (időszak/terület/időjárás), láztalan ~ lázmentes (személy/éjszaka/időszak), portalan ~ pormentes (levegő/úttest)* stb.

4. A fosztóképző, a *-mentes* képzőszerű utótag és a *nélküli* névutómelléknév képzési jelentéseinek egybevetése

Néhány névszói alapszóból a *-talan/-telen* és a *-mentes* is létrehoz származékokat, ugyanakkor ezek a szavak a *nélkülivel* is alkothatnak szószerkezetet:

<i>akadálytalan</i>	<i>akadály nélküli</i>	<i>akadálymentes</i>
<i>bélyegtelen</i>	<i>bélyeg nélküli</i>	<i>bélyegmentes</i>
<i>bértelen</i>	<i>bér nélküli</i>	<i>bérmentes</i>
<i>cukortalan</i>	<i>cukor nélküli</i>	<i>cukormentes</i>
<i>csapadéktalan</i>	<i>csapadék nélküli</i>	<i>csapadékmentes</i>
<i>csíráltalan</i>	<i>csíra nélküli</i>	<i>csíramentes</i>
<i>díjtalan</i>	<i>díj nélküli</i>	<i>díjmentes</i>
<i>fátlan</i>	<i>fa nélküli</i>	<i>famentes</i>
<i>féregtelen</i>	<i>féreg nélküli</i>	<i>féregmentes</i>
<i>füsttelen</i>	<i>füst nélküli</i>	<i>füstmentes</i>
<i>hústalan</i>	<i>hús nélküli</i>	<i>húsmentes</i>
<i>illattalan</i>	<i>illat nélküli</i>	<i>illatmentes</i>
<i>illetéktelen</i>	<i>illeték nélküli</i>	<i>illetékmentes</i>
<i>kalóriátlan</i>	<i>kalória nélküli</i>	<i>kalóriamentes</i>
<i>kamattalan</i>	<i>kamat nélküli</i>	<i>kamatmentes</i>
<i>láztalan</i>	<i>láz nélküli</i>	<i>lázmentes</i>

<i>levegőtlen</i>	<i>lég/levegő nélküli</i>	<i>légmentes</i>
<i>portalan</i>	<i>por nélküli</i>	<i>pormentes</i>
<i>portótlan</i>	<i>portó nélküli</i>	<i>portómentes</i>
<i>problémátlan</i>	<i>probléma nélküli</i>	<i>problémamentes</i>
<i>rozsdátlan</i>	<i>rozsdá nélküli</i>	<i>rozsdamentes</i>
<i>sótlan</i>	<i>só nélküli</i>	<i>sómentes</i>
<i>zsírtalan</i>	<i>zsír nélküli</i>	<i>zsírmentes</i>

Ezek a példák azt mutatják, hogy ugyanazon alapszóval létrehozható olyan képződmény, amely képzővel, névutómelléknévvel és képzőszerű utótaggal kifejezheti a negatív (*sótlan*), a semleges (*só nélküli*) és a pozitív (*sómentes*) jelentéstartalmú hiányt. Az alábbiakban egy főnév példáján szemléltetem az alapszóban jelzett fogalom hiányának kifejezési formái közti jelentésbeli különbségeket.

Bélyegtelen kérvény: nincs rajta illetékbélyeg, pedig kellene, mert a kérvény általában bélyeges, felbélyegzett.

Bélyeg nélküli kérvény: kérvény, amelyen nincs illetékbélyeg. Hogy miért nincsen, kellene-e, hogy legyen rajta, arra ez az alakulat nem mutat rá.

Bélyegmentes kérvény: ezen a kérvényen sincs illetékbélyeg, de nem is kell, hogy legyen, mert mentesítve van a bélyegkötelezettség alól.

Részleges jelentésátfedés van a három jelzős szerkezetben: 'az illetékbélyeg hiánya a kérvényekről'. A három alakulat jelentése azonban nem teljesen azonos, hiszen a három formáló elem funkciója különbözik egymástól.

5. A fosztóképző, a *-mentes* képzőszerű utótag, a *nélküli* névutómelléknév és a *-szegény* utótagú összetett szavak képzési jelentéseinek egybevetése

Az azonos névszói alapszóból a *-talan/-telen* képzővel, a *-mentes* utótaggal és a *nélküli* névutómelléknévvel létrehozott származékok együttese néhány esetben kiegészíthető még egy jelentéstanai kategóriával, tudniillik a közös alapszóhoz sok esetben a *-szegény* utótag is hozzákapcsolható. A fent vázolt hármass rendszerből így módon négyes rendszer hozható létre:

<i>cukortalan</i>	<i>cukor nélküli</i>	<i>cukormentes</i>	<i>cukorszegény</i>
<i>csapadéktalan</i>	<i>csapadék nélküli</i>	<i>csapadékmentes</i>	<i>csapadékszegény</i>
<i>hústalan</i>	<i>hús nélküli</i>	<i>húsmentes</i>	<i>hússzegény</i>
<i>kalóriátlan</i>	<i>kalória nélküli</i>	<i>kalóriamentes</i>	<i>kalóriaszegény</i>
<i>kamattalan</i>	<i>kamat nélküli</i>	<i>kamatmentes</i>	<i>kamatszegény</i>
<i>sótlan</i>	<i>só nélküli</i>	<i>sómentes</i>	<i>sószegény</i>
<i>vértelen</i>	<i>vér nélküli</i>	<i>vérmentes</i>	<i>vérszegény</i>
<i>zsírtalan</i>	<i>zsír nélküli</i>	<i>zsírmentes</i>	<i>zsírszegény</i>

A *-szegény* utótagú szavak mindegyike határozós összetétel. Jelentésük különbözik a megelőző három alakulat jelentésétől, amennyiben a *-szegény* utótagú összetételek nem abszolút, csak relatív hiányt jeleznek, tudniillik azt, hogy valaki vagy valami a szükségesnél kisebb mennyiségben vagy mértékben rendelkezik valamivel. Ebben a jelentésükben a fosztóképzős alakulatok jelentéséhez állnak a legközelebb, hiszen a fosztóképzős formák is kifejezhetnek relatív hiányt. Például: *A leves sótlan* – 'nincs (elég) só benne'; *Csapadéktalan nyarunk volt* – 'kevés eső esett'.

6. A relatív hiányt kifejező szavak jelentéseinek egybevetése

A relatív hiányt kifejező grammatikai eszköztár meglehetősen bőséges a magyar nyelvben, gazdag lehetőségeket kínálva finom stilisztikai árnyalatok kifejezésére.

a) A fosztóképzős származékok gyakran nem az alapszóból *-(V)s* képzővel alkotott melléknév által kifejezett pozitív tulajdonság hiányát, hanem annak elégtelen voltát, következésképp pejoratív megítélését fejezik ki. Például: *aránytalan* 'torz'; *erőtlen* 'elégtelen erővel rendelkezik, gyenge'; *életlen* 'tompá az éle'; *formátlan* 'nem formás, eredeti formáját veszített'; *tartalmatlan* 'silány tartalmú'.

b) A *csapadékszegény*, *gondolatszegény*, *hússzegény*, *vérsegegy* típusú összetételek alaptagja, a *-szegény* utótag arra utal, hogy valaki/valami szűkölködik valamiben, mert valamiből a szükségesnél kevesebb áll a rendelkezésére.

c) Az egyetlen *-fukar* utótagú szóösszetételünk a 'keveset beszélő, szűkszavú' jelentésű *szó-fukar*, amely az utótag jelentéséből ('betegesen takarékos, fösvény; szűken mér vmit, nem szívesen ad vmit') következően a közlések, illetve a válaszok tudatos visszafogottságát jelenti.

d) A *-szegett* utótag a *szeg* ige derivátuma, amelynek jelentése a *hiteszegett*, *kedveszegett*, *szárnyaszegett* összetételekben azonos az 'elvágtott, megnyirbált, eltört, kitört' jelentéssel. Például: *szárnyaszegett* 1. 'törött vagy sebesült szárnyú madár', 2. 'reményeiben csalódott, letört (személy)'; *kedveszegett* 'elkedvetlenedett, kedvét elvesztett'; *hiteszegett* 1. 'esküjét, ígéretét megszegő', 2. 'hütlén (régies)'.

e) Az *ügyefogyott* jelentése: 'gyámoltalan, félszeg; félkegyelmű, gyengeelméjű'.

f) A *szűkkeblű*, *szűklátóköri*, *szűkmarkú*, *szűkszavú* minőségjelzős összetételek a *kebel*, a *látóköri*, a *marok* és a *szó* méretében vagy mennyiségében kevés, nem kielégítő voltára utalnak.

g) A *kishitű* a hit elégtelen volta miatt csüggedésre, kétkedésre hajlamos emberek, illetve erre utaló megnyilvánulások jelzője lehet.

h) A *kevésbeszédű*, *kevésszavú* összetételekben a *kevés*- előtag kis mennyiségre, illetve a megszokottnál vagy a szükségesnél kisebb mennyiségre utal.

7. A fosztóképzős származékok pozitív és negatív értelmű hiányt kifejező szinonimái

A denominális fosztóképzős származékok szinonimái negatív, illetőleg pozitív értelmű hiányt is kifejezhetnek:

1. Negatív értelmű hiányt fejeznek ki a *-veszett/-vesztett*, a *-fogyott*, a *-szegett*, a *-hagyott*, a *-hagyó*, a *-szegény*, a *-fukar*, valamint a *kevés*- és a *kis*- utó- és előtagok. A melléknévi igenévi eredetű utótagok (*-veszett/-vesztett*, *-fogyott*, *-szegett*, *-hagyott*, *-hagyó*) igei alapszavai 'a folyamatosan kevesebb, kisebb lesz, felhasználódik, elvész, eltűnik, elpusztul, megsemmisül' jelentéstartalmakkal írhatók le, ahogyan a melléknévi elő- (*kevés*-, *kis*-) és utótagok (*-fukar*, *-szegény*) is a csekély számúságot, a kis mennyiséget (illetve a szükségesnél kisebb mennyiséget) nyomatékosítják.

2. Az általában pozitív jelentéstartalmú hiányra utaló *-mentes*, *-kívül*, *-biztos*, *-védett*, *-álló*, *-csendes* utótagok pedig a 'fenyegető veszély/rossz, káros dolog vagy tulajdonság ellen védelmet nyújtó, biztonságot adó', illetőleg a 'rossz, káros dolog vagy tulajdonság nélkülség' jelentést hangsúlyozzák.

8. A metafora a kognitív szemantikában

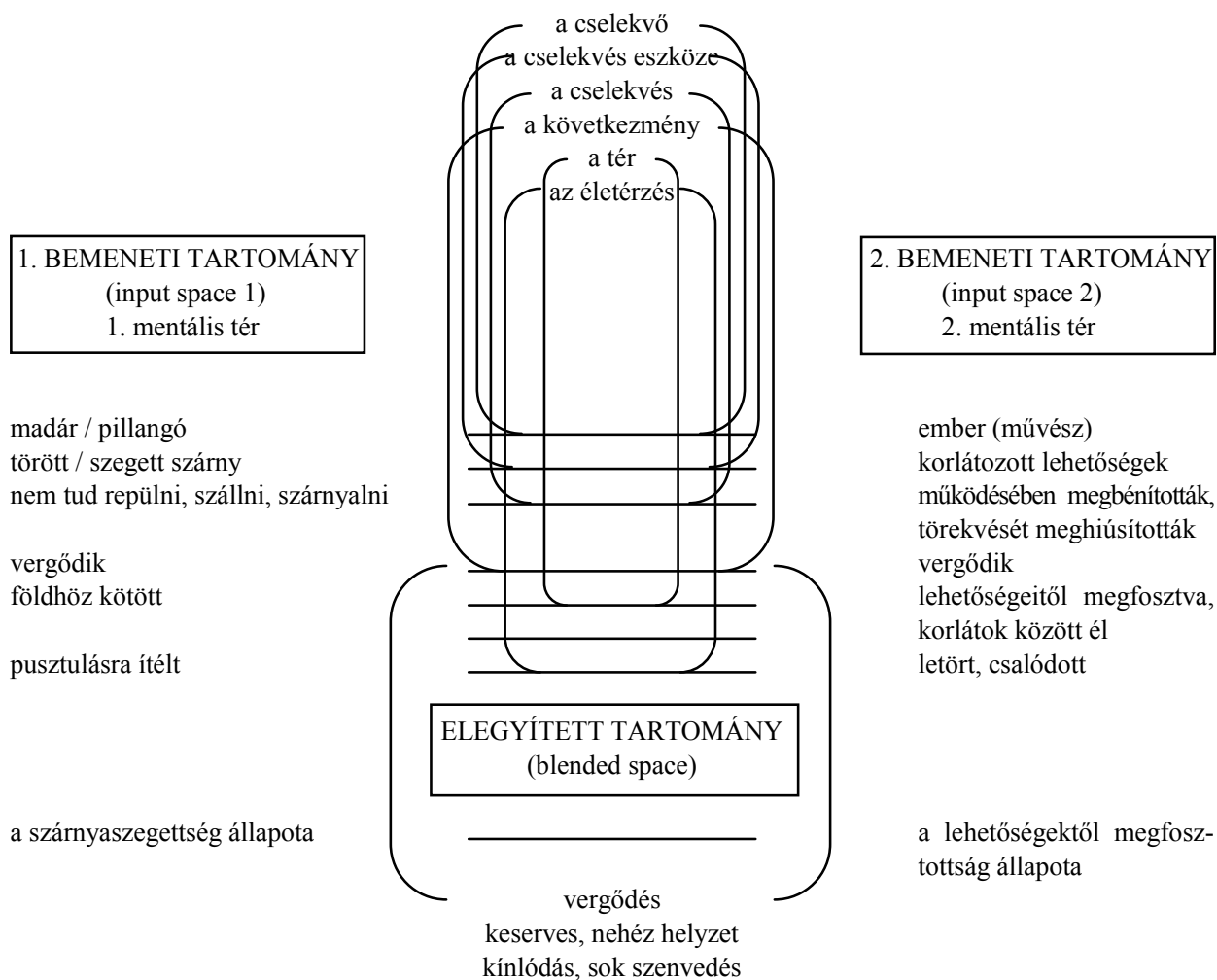
Az ember legfontosabb szimbólumrendszere, a nyelv tele van metaforákkal. A hagyományos vélemény az, hogy ezek pusztán pragmatikai szerepet játszanak, és nélkülük szegényebb lenne a nyelv kifejező ereje. A kognitivisták szerint a metafora azonban ennél jóval több: mint az új jelentések

létrehozásának nélkülözhetetlen eszköze komoly kognitív funkciót tölt be a nyelvben, amennyiben minden új jelenséget már ismert kognitív struktúrákkal való analógia alapján próbál megragadni. „A metafora nem csupán egy meglévő hasonlatosság kifejezésére szolgál, hanem magát a hasonlatosságot hozza létre azáltal, hogy valami újat közöl a valóságról” (Győri 2000: 84). A kognitív tudományok terén is tapasztalható előítélet a metafora problematikájával kapcsolatban. Ez valószínűleg abból táplálkozik, hogy a metaforikus folyamat nemcsak szubjektív jellegűnek, hanem kiszámíthatatlannak is tűnik, ezért nemhogy formalizálni nem lehet, de szinte lehetetlenség még a pontos mechanizmusát is leírni. A holisztikus kognitív szemantikában a metaforaelmélet azóta lett az egyik legnépszerűbb, legintenzívebben kutatott terület, amióta Lakoff és Johnson 1980-ban megjelent könyvükben, a „*Metaphors we live by*” címűben felhívták a figyelmet arra, hogy a nyelv megértésében óriási szerepet játszik a metaforák értelmezése, ami nem lehet véletlen kognitív berendezkedésünk szempontjából. Ez is arra utal, hogy a nyelv nem lehet független más kognitív folyamatoktól (ahogyan azt a generatív nyelvészet propagálja), hanem azokkal szerves egységet kell alkotnia. Ez az elmélet újszerű megfigyeléseket tesz, és érdekes hipotéziseket állít fel a nyelvi metaforák motivációjával kapcsolatban. Felfogásukban a metafora nem elsősorban az irodalmi szövegek és beszédek stilisztikai díszítőeszközeként értelmezett nyelvi jelenség, hanem jóval több annál: a nyelv egyik legfontosabb szubjektív tényezője, a nyelvi kreativitás, az analogikus gondolkodásmód megnyilvánulása. A hétköznapi beszéd tele van olyan metaforikus kifejezésekkel, amelyeket tudatos szándék nélkül, ösztönösen használunk. A kognitív metaforaelmélet újszerűsége éppen abban ragadható meg, hogy – a hagyományos metaforafelfogáshoz képest – jelentősen kiterjeszti a metaforaként értékelt jelenségek körét, amennyiben a hagyományosan „holt” metaforákra összpontosítja a figyelmét. Lakoff és Johnson a „holt metafora” kifejezés helyett elsősorban a „konvencionális metafora” terminust használja, és a „holt” metaforát a konvencionális metafora azon eseteire foglalja le, amelyek mindennapi nyelvtudatunk számára nem azonosíthatók mint metaforák, ez a státusuk csupán céltudatos etimológiai elemzés által tárható fel; ilyen holt metafora például a *fiók*, az *állat* főnevek vagy a *fő* melléknév. A kognitív metaforaelmélet szerint a konvencionális metaforák elmebeli „fogalmi metaforák” nyelvi kivetülései: minden metaforikus kivetítésnek van egy forrástartománya (source domain) és egy céltartománya (target domain), ahonnan, illetve ahová a kivetítés történik. A forrástartomány, amely többnyire fizikailag tapasztalható ismeret, képi sémák által strukturált, aminek következtében van saját kognitív topológiája. A kivetítésnél ez a kognitív topológia megőrződik a céltartományban, vagyis a forrástartomány adja meg a céltartomány szerkezetét. Lakoff ezért nevezi elméletét invariancia-hipotézisnek és a kivetítést rátérképezésnek (mapping). „Az invariancia két vonatkozásban nyilvánul meg, mert a rátérképezés kétféle megfelelést hoz létre a két tartomány között. Az ontológiai megfelelések alapján a céltartomány entitásai a letérképezés által a forrástartomány entitásainak megfelelői lesznek. Ennek alapján létrejönnek episztemikus megfelelések is, vagyis a forrástartományról meglévő ismeretek alapján következtetéseket tudunk levonni a céltartományra vonatkozólag. A forrástartományt tulajdonképpen úgy választjuk ki, hogy az modellül szolgálhasson a céltartomány megismerése számára” (Lakoff 1990, idézi Győri 2000: 86). Mindezek alapján Lakoff azt állítja, hogy minden elvont gondolkodás végső soron képi séma alapú metaforikus gondolkodás: a legalapvetőbb szemantikai fogalmak empirikus alapúak, többnyire a térbeli viszonyok fizikai érzékeléséből mint forrástartományból letérképezett és annak alapján metaforikusan megértett céltartományok. A metafora tehát nem egyszerűen nyelvi jelenség, hanem egyfajta gondolkodási stratégia: „alapvető eljárás többek között arra, hogy az elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel értsük meg. A metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix között, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között. A jelentésmátrixok összetevői kognitív tartományok, reprezentációs terek, amelyek egy-egy fogalomösszetevőt profilálnak, azaz helyeznek előtérbe valamely háttér előtt. A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezzel a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le” (Tolcsvai Nagy 2001).

Mivel alapvető fogalmaink – így az idő, az élet, a halál, a szerelem, a harag, az öröm stb. – képes kifejezések egész sorát hozzák létre minden nyelvben, ezek alapján a mindennapi, konvencionális metaforák alapján megrajzolható az élet, a halál, a szerelem stb. fogalmának profilja, és egybevezethető, hogyan élnek ezek a képek a különböző nyelveket beszélő népcsoportok tudatában. „A metafora központi szerepet játszik önmagunk, a kultúránk és azon túl a világ megismerésében” (Lakoff–Turner 1989, idézi Fónagy 1998: 142). A jelentéstanilag összefüggő metaforikus kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A metafora tehát fogalmi természetű: az egyik fogalmi tartomány szerkezetét vetíti rá a másik fogalmi tartományra. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Az úgynevezett „konvencionális metaforákban” a használati érték elfedheti a kifejezés névértékét, a jelentés felfüggesztése azonban nem zárja ki, hogy a szó eredeti jelentése továbbra is érvényben maradjon egy mélyebb tudatszinten, így a kijelentéseket egyszerre több szinten is értelmezzük. A „képes” kifejezéseket éppen az aktuális (szándékolt) jelentésük alatt meghúzódó eredeti jelentés színezi meg, indokolatlan tehát ezeket a metaforákat lebecsülni. Éppen azok a „legelevenebbek és legmélyebben gyökerezők, a leghatékonyabbak és a leghatalmasabbak, amelyek gépies használatuk következtében tudattalanok és nem kívánnak semmi erőfeszítést” (Lakoff–Turner 1989, idézi Fónagy 1998: 142).

3. táblázat

A szárnyaszegett 'buzgalmában, lelkesedésében letört, reményében csalódott' metafora képi sémaszervezete

„A metafora kognitív szemantikai magyarázata beilleszkedett a *blending* (elegyítés, vegyítés) jelenségkörébe. E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határu mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két input (a hagyományosabb modellben a forrás- és a céltartomány) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és ekképp negyedik tartományként hozza létre a *blendet*, ez esetben a metaforikus kifejezést” (Tolcsvai Nagy 2001).

Nem érdektelen a 'hiány' kifejezésére szolgáló nem derivációs természetű lehetőségek közül a különböző (képzőszerű) elő- és utótagokkal megalkotott metaforikus összetételek jelentéstani vizsgálatával foglalkozni annak érdekében, hogy a metaforikus kifejezések mögöttes jelentését feltárhassuk, és a metaforikus használat kialakulását nyomon követhessük. Munkámban most csak a *szárnyaszegett* melléknév metaforikus jelentésszervezőinek vizsgálatára, illetve általában a *szárny*nyal kapcsolatos metaforikus kifejezések bemutatására teszek kísérletet.

A két bemeneti tartomány (input space 1 és input space 2) szerkezeti összetevői annyiban azonosak a generikus tartományban (generic space) lévő szerkezeti elemekkel, amennyiben a forrás- és céltartományban is van **cselekvő** (madár/pillangó, illetve ember/ művész). A cselekvést végző mindkét tartományban hibás, tökéletlen **eszközzel** rendelkezik (sebesülés vagy nyírás következtében törött a madárnak a szárnya, amely a repüléshez nélkülözhetetlen eszköz, illetve a művész megfosztott a számára nélkülözhetetlen alkotói szabadságtól, így korlátok közé szorítva akadályozva, bénítva van alkotói tevékenységében). Tökéletlen eszköz birtokában lehetetlenség a **cselekvést** (jól) végrehajtani (a madár nem tud repülni, a művész nem tud alkotni). Az elegyített tartomány (blended space) mind a forrás-, mind a céltartományból örököl elemeket. A 'lehetőségektől való megfosztottság' jelentést az ennél jóval konkrétabb 'szárnyaszegettség' kifejezéssel hívjuk elő, amely segít a megértésben. A tökéletlenül végrehajtott cselekvés következtében a madár/pillangó és az ember/művész sorsa is a vergődés. A repülésre képtelen, földhöz kötött madár szenvedve vonaglik, kínlódik, hánykolódik tehetetlenségében, az ember/művész pedig csak nehezen, az elé tornyosuló akadályok leküzdésével tud előrehaladni, életét csak a napról napra ismétlődő küzdelmek között tudja fenntartani. Mindkettő osztályrésze a keserves kínlódás, pusztulásra ítéltség, amelyet a letörtség, csalódottság, reménytelenség életérzése kísér.

A metaforikus kifejezések jelentéstanilag összefügghetnek más metaforikus kifejezésekkel, és az egy csoportba tartozó kifejezések nemegyszer visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például a KORLÁTOZOTT LEHETŐSÉGEK = TÖRÖTT SZÁRNY, például a fent említett *szárnyaszegett* ('buzgalmában, lelkesedésében letört, reményeiben csalódott'), *szárnyát szegi* valakinek ('működésében megbénítja, törekvéseit megghiúsítja'), *megnyirbálja* valakinek *a szárnyait* ('működésében korlátozza').

A SZABAD MOZGÁS, GYORSASÁG, EMELKEDÉS = SZÁRNY fogalmi metaforának is kiterjedt kifejezésrendszere van, különösen a választékos stílusban és az irodalmi nyelvben használt állandósult szókapcsolatokban, például a *szelek szárnyán repül* ('a gyorsan szálló szél erejétől hajtva száll'), *szárnya nő* ('képességeit szabadon kezdi bontogatni'), *szárnyait próbálgatja* ('első kísérleteit teszi'), *szárnyára bocsát valakit* ('kibocsátja az életbe'), *a dicsőség szárnyaira emel valakit* ('híressé, ünneplétté, népszerűvé válik'), *szárnyakat ad valakinek* ('gyorsabb működésre, tevékenységre sarkallja; megihleti, szárnyalásra készíteti'), *szárnyra kap/kel valamely hír* ('terjedni kezd').

A *szárny* szó alkotóeleme a BIZTONSÁG, VÉDETTSÉG, OLTALOM, VÉDELEM = SZÁRNY fogalmi metaforának is, például valakinek a *szárnya alá menekül* ('rábízta magát valaki védelmére'), a *szárnya alá vesz, fogad valakit* ('pártfogásába, oltalmába veszi'), *valakinek a szárnyai alatt van/él* ('oltalma, védelme van'), *valakit kiereszt a szárnyai alól* ('a maga útjára engedi, önállóvá teszi'), *szárnyait kiterjeszti valaki fölé* ('oltalmába veszi, megvédi') stb. „A kognitív metaforák egyenletei dinamikus egyenletek. Sok évezredet vagy évszázadezredet hidalnak át, tudatunkban ma is élő asz-

szociációk formájában élnek” (Fónagy 1998: 149). Lakoff és munkatársai azt is kimutatták, hogy a fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, metaforarendszerekbe rendeződik el. Ilyen például a kommunikációs, az érzelem-, az állapot-, az eseménystruktúra-metaforarendszer.

9. Alternatív elemzések

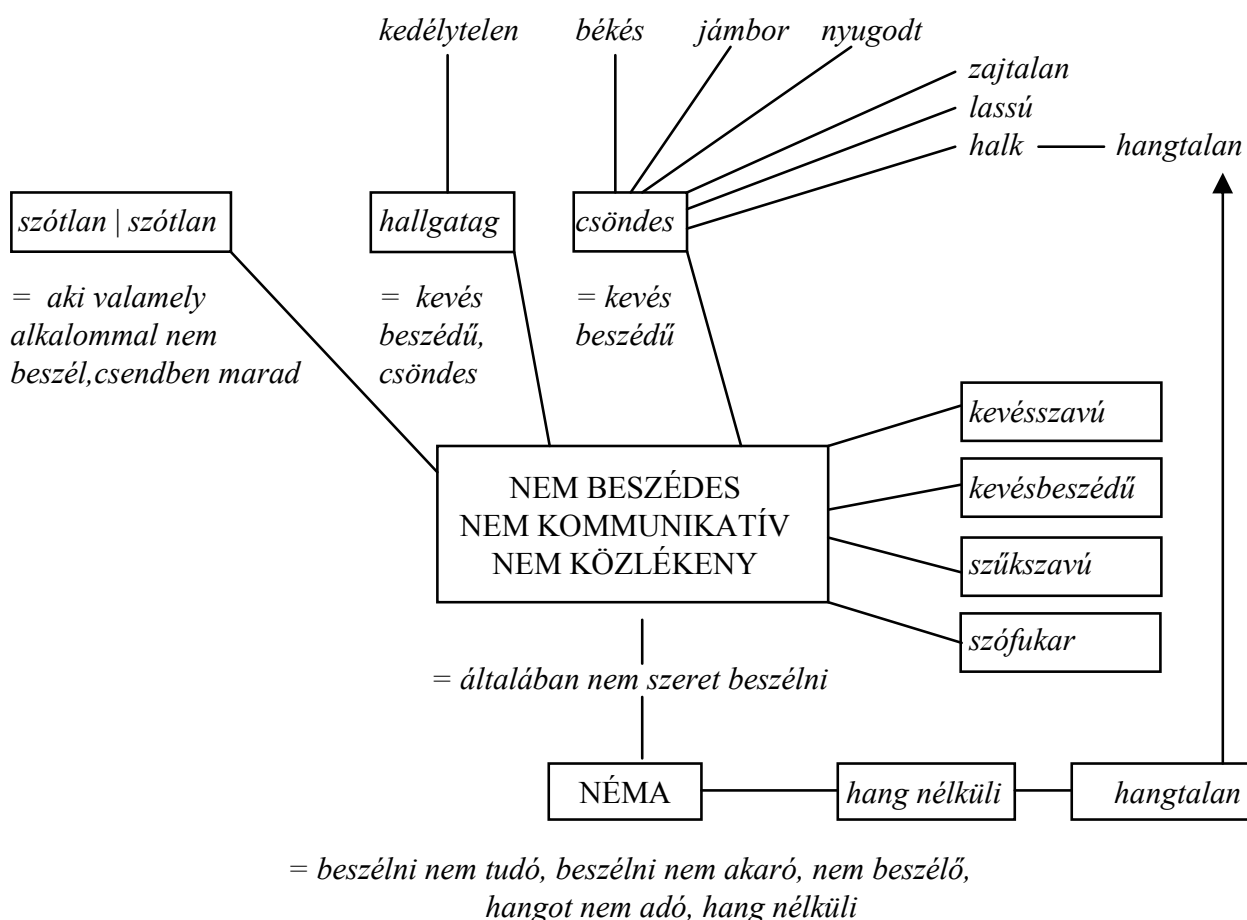
A Lakoff és munkatársai által kidolgozott (Lakoff 1987) központi (prototipikus) és perifériális (nem prototipikus) elemekből álló radiális kategóriamodell megrajzolásával próbálok néhány hiányt (tagadást) kifejező melléknév jelentéssz összefüggéseire rámutatni.

1. Kategóriamodell: a *beszédes* ('aki szeret és sokat tud beszélni') melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata.

A kategória hatókörének (azaz a vizsgálandó nyelvi eszközök halmazának) központi eleme a *néma* lexéma, amely lexikálisan realizálódó antonima. Abszolút értelemben a beszélés képességétől való megfosztottságot, a hangadás, a beszélés teljes hiányát fejezi ki.

4. táblázat

A *beszédes* 'aki szeret és sokat tud beszélni' szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata

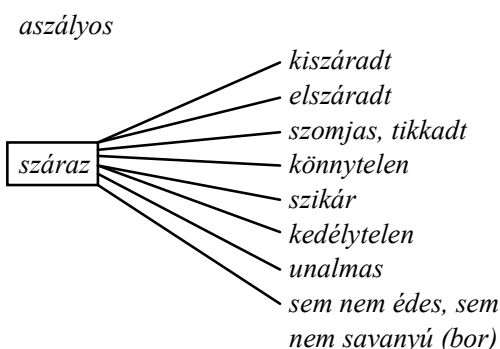

5. táblázat

A *vizes* 'vizet nem tartalmazó, erősen nedves' és a *csapadékos* 'csapadékban bővelkedő' melléknevek szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata

Abszolút hiányt fejeznek ki

– lexikálisan realizálódó antonimák:

– a melléknév elé tett tagadószóval:

nem vizes
nem esős
nem csapadékos

– névutómelléknévvel:

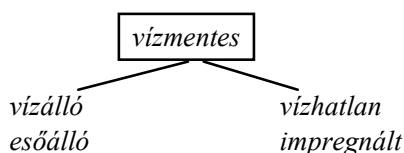
víz nélküli
eső nélküli
csapadék nélküli

– fosztóképzővel:

víztelen
esőtlen
csapadéktalan

– a *-mentes* utótaggal:

csapadégmentes
esőmentes

Relatív hiányt fejeznek ki

–szegény utótaggal:

csapadékszegény
vízszegény

– kevés-, kis- előtaggal:

kevésvízű
kisvízű

– fosztóképzővel:

víztelen
esőtlen
csapadéktalan

Ehhez a jelentéshez legközelebb az 'általában nem szeret beszélni' jelentést kifejező *nem beszédes* ~ *nem közlékeny* ~ *nem kommunikatív* szavak állnak, amelyek a *beszédes* ~ *közlékeny* ~ *kommunikatív* melléknevek elé tett tagadószóval a beszédességnek, mint tulajdonságnak a hiányára mutatnak rá. A fosztóképzős *szótalan* ~ *szótlán* a beszéd alkalmoszerű hiányára utalnak ('valaki valamely alkalommal nem beszél, csendben marad'). A *hallgatólag*, *csöndes* ~ *csendes*, *kevésszavú*, *kevésszédű* jelentések semlegesén utalnak a beszéd (kis) mennyiségére, míg a *szűkszavú* és a *szófukar* kissé elmarasztalóan fejezi ki a 'kevés szóval, a vártnál rövidebben közöl valamit' jelentést. (A 4. táblázatot lásd a 236. oldalon!)

2. Kategóriamodell: a *vizes* ~ *csapadékos* ('vizet tartalmazó, erősen nedves', illetve 'csapadékban bővelkedő') melléknevek szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi elemek vizsgálata:

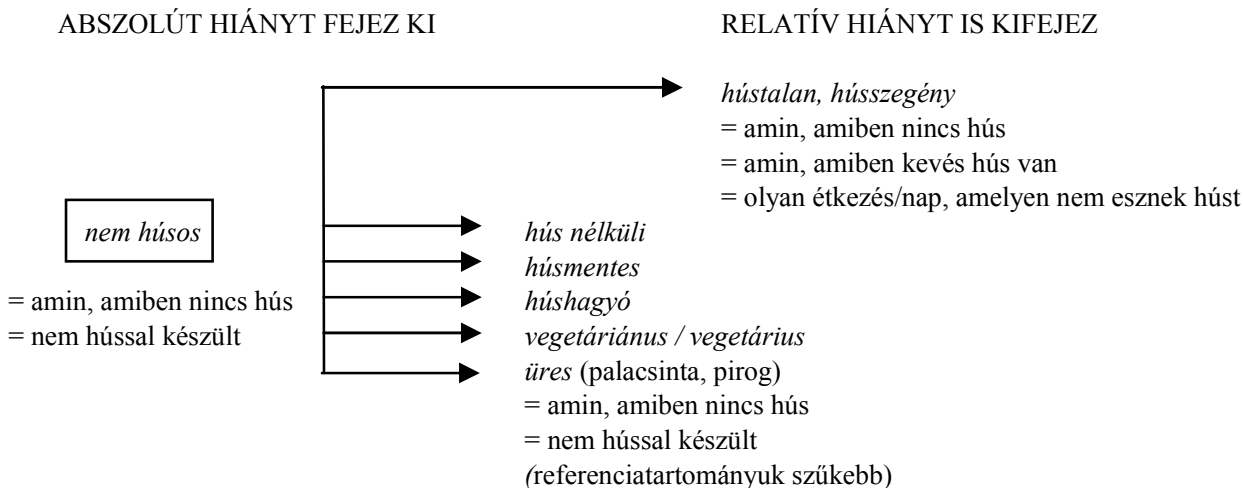
A *vizes ~ csapadékos* melléknévek lexikálisan realizálódó, abszolút tagadást kifejező antonimája a *száraz* melléknév ('amin vagy aminek a részecskéi között nincs víz, nedvesség'). A víz, nedvesség teljes hiányát jelzik a fosztóképzővel (*víztelen, esőtlen, csapadéktalan*), a névutómelléknévvvel (*víz nélküli, eső nélküli, csapadék nélküli*), a melléknév elé tett tagadószóval létrejött változatok (*nem vizes, nem esős, nem csapadékos*), valamint a *-mentes* utótagú melléknévek is (*csapadékmentes, esőmentes, vízmentes*), szemben a víz, eső, csapadék relatív hiányára, kis mennyiségére utaló *-szegény* utótagú, illetve *kevés-, kis-* előtagú (*csapadékszegény, vízszegény*, ill. *kevésvízű, kisvízű*) melléknévekkel. (Az 5. táblázatot ld. a 237. oldalon!)

3. Kategóriamodell: a *húsos* ('amiben hús van ~ hússal készült ~ olyan étkezés vagy nap, amelyen húsételt is fogyasztanak') melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata.

A *húsos* melléknév jelentésének abszolút tagadását a *nem húsos*, tagadószóval létrehozott, legáltalánosabb jelentéssel ('amin, amiben nincs hús', ill. 'nem hússal készült') rendelkező antonima fejezi ki. A *hús nélküli, húsmentes, vegetáriánus ~ vegetárius* és a *húshagyó* jelentések is a hús teljes hiányára utalnak, de a referenciatartományuk szűkebb a *nem húsos*-énál, tehát speciálisabb szövegkörnyezetben használhatók, például: *hús nélküli, húsmentes étrend ~ húsmentes diéta ~ húsmentes napok ~ húsmentes időszak* vagy a *vegetáriánus* jelző arra az emberre (illetve az ilyen emberre jellemző életmódra, étkezésre stb.) vonatkoztatható, aki húsmentesen táplálkozik, csak növényi eredetű élelmiszert fogyaszt. A *húshagyó* jelző használata nagyon redukált: csak arra a keddi napra vonatkoztatható, amelyik a böjti időszak kezdetét jelentő hamvazószerdát (a húsvét előtti 40. napot) előzi meg. A *hústalan* fosztóképzős melléknév az 'amin, amiben nincs hús', illetve 'olyan étkezés/nap, amelyen nem esznek húst' jelentés mellett a hús relatív hiányára is utalhat, tudniillik olyan ételre, amelyen, amelyben kevés hús van. Míg a *hústalan* stilisztikai minősítését tekintve semleges, a *hússzegény* rosszalló, negatív, tudniillik azt fejezi ki, hogy valami elégtelen mennyiségben tartalmaz húst, amelynek (az egészségre nézve) káros következményei lehetnek, például: *A hússzegény táplálkozás immunbetegségek kialakulásához vezethet*. Az 'olyan étel, ital, amelyből, amelyről hiányzik valamely anyag', illetve amely 'semmilyenféle tölteléket nem tartalmaz' jelentésű *üres* referenciatartománya nagyon szűk. Ilyen értelemben csak a palacsintának vagy a pirognak lehet a jelzője.

6. táblázat

A *húsos* 'amiben hús van, hússal készült, olyan étkezés/nap, amelyen húsételt is fogyasztanak' melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata

4. Kategóriamodell: a *sós* ('sót tartalmazó', illetve 'megsózott, elsózott') melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata.

A só teljes hiányát a névutómelléknévvel, illetve a *-mentes* utótaggal létrehozott melléknévi jelentések mutatják: *só nélküli*, *sómentes*. A *nem sós* és a *sótalan ~ sótlan* melléknevek 'sót nem tartalmazó' jelentése kiegészül a só relatív hiányára utaló jelentéskomponenssel. Míg a *nem sós* esetében a sóhiány pozitív, tudniillik az az étel, amelyik 'sót a szükségesnél nagyobb mennyiségben nem tartalmaz', az finom, ízletes (ti. nem sózták el), addig a *sótlan* esetében a sóhiány negatív, hiszen a 'sót a szükségesnél kisebb mennyiségben tartalmazó' étel élvezhetetlen, nem jóízű. A *sószegény* – szövegkörnyezettől függően – pozitív és negatív értelmű hiányt is kifejezhet. Például a *sószegény* (ásványi anyagokban, sókban szegény) táplálkozás hiánybetegségek kialakulásához vezethet, ugyanakkor a só túlzott fogyasztása miatt fellépő betegségek miatt *sószegény* diétára „kárhoztatottak” a sóhiányos/sómentes diéta áldásos hatásában reménykedhetnek. A 'kevés oldott sót tartalmazó' *édes* nagyon periférikus jelentésű és használatú, ilyen értelemben csak a folyók vize lehet édes, szemben a sós tengervízzel (7. táblázat).

7. táblázat

A *sós* 'sót tartalmazó, megsózott, elsózott' melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata

ABSZOLÚT HIÁNY	RELATÍV HIÁNY (IS)	
<i>só nélküli</i> = sót nem tartalmazó	<i>nem sós</i>	= sót nem tartalmaz = sót a szükségesnél nagyobb mennyiségben nem tartalmaz (pozitív)
	<i>sótalan / sótlan</i>	= sót nem tartalmaz = sót a szükségesnél kisebb mennyiségben tartalmaz (negatív)
<i>sómentes</i> = sót nem tartalmazó	<i>sószegény</i>	= kevés sót tartalmaz
	<i>édes</i>	= kevés oldott sót tartalmazó víz

10. Összegzés

Dolgozatom első részében a kognitív szemantika prototípus-elméletét próbáltam új, az eddig vizsgáltaktól eltérő jellegű adatokra alkalmazni. Céloom kettős volt: egyfelől a 'hiány'-t kifejező rokon funkciójú nyelvtani elemek bemutatása, használatuk lehetőség szerint minél részletesebb és pontosabb leírása, másfelől pedig annak a kiderítése, lehetséges-e ezeknek az adatoknak a választott elméleti keretben történő vizsgálata.

A 'hiány' kifejezésének a lehetőségeit számbavéve a különböző realizációk (lexikálisan vagy körülírással, képzővel, névutóval, képzőszerű utótaggal, összetételi elő- vagy utótaggal létrejövő melléknevek) jelentésének a meghatározásához, illetve jelentésösszefüggéseik leírásához nem bizonyultak jól alkalmazhatónak a hagyományos (arisztotelészi) kategóriaelmélet elvei, az úgynevezett disztinktív szemantikai jegyek szerinti kategorizáció. A jelentésmegvalósulásokat ezért más módszerrel, a kognitív szemantikának a prototípus fogalmára felépített kategorizációs módszereivel vizsgáltam. A 'hiányt' kifejező melléknevek jelentései természetesen csak kontextusban definiálhatók egyértelműen, de annyi bizonyos, hogy a különböző jelentések nem képviselik egyformán az adott kategóriát, például az abszolút hiányt legpregnánsabban a lexikálisan realizálódó szavak (amennyiben ilyenek léteznek), a körülírással megalkotott kifejezések, illetve a *nélküli*

névutómelléknévvel és a *-mentes* képzőszerű utótaggal létrehozott realizációk fejezik ki (*száraz, aszályos; nem csapadékos, nem esős, nem vizes; csapadék nélküli, eső nélküli, víz nélküli; csapadék-, eső-, vízmentes*). A fosztóképzős derivátumok – kontextustól függően – utalhatnak abszolút hiányra is (*sótlan* 'egyáltalán nincs benne só'), relatív hiányra is (*sótlan* 'nincs benne elég só'), míg az összetételi elő- vagy utótaggal létrejövő melléknevek általában valaminek a relatív hiányát fejezik ki (*kevésvízű, szűkszavú, csapadékszegény, szófukar*).

Ezek a realizációk prototipikus kategóriákban már jól modellálhatók. Az ilyen típusú kategóriákban a különféle megvalósulások a középponti szerepet játszó legjellegzetesebb (jelen esetben az abszolút hiányt kifejező) példányok köré szerveződnek, és a centrum-periféria elv keretében helyezkednek el a skála különböző fokozatain. Minél távolabb van egy elem a prototípustól, annál periférikusabb a jelentése vagy a használata, illetve annál szűkebb a referenciatartománya. Vannak olyan elemek is, amelyek csak az analógia segítségével kapcsolódnak a prototípushoz, például: *fagymentes* vs. *fagyálló, rozsdamentes* vs. *rozsdálló, vízmentes* vs. *vízálló, vízhatlan*.

Dolgozatom utolsó fejezetében, alapkutatásként, kísérletként, megpróbáltam a 'hiány'-t jelentő metaforikus kifejezéseket számba venni, és a holisztikus kognitív szemantika metafora-elméletét alkalmazva elemezni egy konvencionális metaforát, rámutatva a bemeneti tartományok (az „input space 1” és az „input space 2”) közötti jelentéssz összefüggésekre, a kivetítés mechanizmusára.

A 'hiány'-t kifejező rokon funkciójú nyelvtani elemek leírásában, elemzésében alkalmazott kognitív szempontú szemantikai vizsgálódásaimat a jövőben szeretném kiterjeszteni a „valamivel való ellátottságot” kifejező jelentést hordozó nyelvtani elemek vizsgálatára is.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr.* 123: 78–87.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK, Budapest.
- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1976. *A mai magyar nyelv*. Budapest.
- Berrár Jolán 1967. A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. *ÁNyT* 5: 69–78.
- Berrár Jolán 1974. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 99–124.
- B. G. 2001. Új szavak, kifejezések. *Édes Anyanyelvünk* XXIII/5: 17.
- D. Bartha Katalin 1980. A *-talan, -telen* képző régi és mai nyelvünkben (Kísérlet egy képző produktivitásának felmérésére). In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.), *A magyar nyelv grammatikája*. *NytudÉrt.* 104: 207–16.
- Bartos Tibor 2002. *Magyar szótár. Egymást magyarázó szavak és fordulatok tára*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Czigány Lóránt 1974. Az úgynevezett „magyarosság”. *NytudÉrt.* 83: 109–13.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforákról. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom*. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest. 140–53.
- Gardner, Howard 1992. *Dem Denken auf der Spur*. Der Weg der Kognitionswissenschaft. Stuttgart.
- Geeraerts, Dirk–Grondelaers, Stefan–Bakema, Peter 1994. *The Structure of Lexical Variation*. Meaning, Naming, and Context. Mouton de Gruyter, Berlin, London.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics*. A Contribution to Historical Lexicology. Clarendon Press, Oxford.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györi Gábor 2000. Az emberi megismerés metaforikus jellegéről evolúciós szempontból. In: Pléh Csaba–Kampis György–Csányi Vilmos (szerk.): *A megismeréskutatás útjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–90.
- Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1965. A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról (kapcsolatban a nyelvtanítással). *NyK.* 67: 273–89.

- Kelemen János 1976. Van-e a „jó”-nak jelentése? *MFilSzele* 20: 617–32.
- Kertész András 2000a. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *MNy.* 96: 402–17.
- Kertész András 2000b. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Nyr.* 124: 209–25.
- Kertész András 2001. Nyelvészet és tudományelmélet. *NytudÉrt.* 150. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1999. *Új magyar nyelvtan*. Második kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1984. A „tud” segédige jelentéséről. *MNy.* 80: 144–60.
- Kiefer Ferenc 1989. A jelentéskutatás újabb irányzatai. *MNy.* 85: 258–71.
- Kiefer Ferenc 1997. Az előfeltevések elmélete. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentéselmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000a. A kognitív nyelvészet: új paradigma? In: Pléh Csaba–Kampis György–Csányi Vilmos (szerk.): *A megismeréskutatás útjai. Pszichológiai Műhely* 12. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000b. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 1999. *Magyar szókincstár*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 2002. Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus. *NytudÉrt.* 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- Ladányi Mária 1998. Szinonímia és/vagy funkciómegoszlás a magyar melléknévképzésben. In: Geccső Tamás–Spannraft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 97–104.
- Lakoff, George 1987. *Woman, Fire, and Dangerous things. What Categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Lakoff, George 1988. A preszuppozíció és a relatív jólformáltság. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, cselekvés, kommunikáció*. Tankönyvkiadó, Budapest. 315–31.
- Lakoff, George 1990. The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics*. I. 39–74.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar I*. Stanford University Press, California.
- Langacker Ronald W. 1991. *Foundation of Cognitive Grammar II*. Stanford University Press, California.
- Magyar értelmező kéziszótár* 1972. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva (szerk.) 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc (szerk.) 1994. *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1991. Érzelmi-értékelő tartalmak a szójelentésben. *MNy.* 87: 134–44.
- Pethő Gergely 1998a. A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása. *Folia Uralica Debreceniensia* 5: 133–202.
- Pethő Gergely 1998b. A poliszmia kezelése a kétszintű és a prototípuselméleti szemantikákban. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 11. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III). JGYF Kiadó, Szeged. 25–52.
- Pléh Csaba 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex Elektronikus Kiadó Kft. Budapest.
- Sárosi Zsófia 1998. A fosztóképző és a ’hiány’ kifejezése. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 167–9.
- Szegfü Mária 1992. A névszóképzés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 268–320.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. Kognitív grammatika: lehetséges új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján. *Literatúra* 1995/2: 107–21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *MNy.* 95: 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2000a. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000b. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Nyr.* 124: 494–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Az ELTE doktori iskoláján a 2001/2002-es tanév első félévében hallgatott „A kognitív stilisztika” című előadássorozat keretében kiosztott „handout”-ok alapján.

- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Schwarz, Monika 1992. *Einführung in die kognitive Linguistik*. Francke Verlag, Tübingen.
Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophical Investigations*. Basil Blackwell, Oxford.

H. Varga Márta

SUMMARY

H. Varga, Márta

A cognitive semantic investigation into grammatical elements of related function: Possibilities of expressing lack in Hungarian

This paper surveys possible means of expressing ‘the lack of something’. Various solutions are available for that purpose (using an independent word, circumscription, derived adjectives, postpositional adjectives, anterior or posterior constituents of compounds, as well as adjectives with derivational suffix-like posterior constituents). Of these, a detailed description is given of the meanings and mutual relationships of words involving the denominal privative suffix *-talan/-telen* ‘-less’, the derivational suffix-like posterior constituent *-mentes* ‘-free’, the postpositional adjective *nélküli* ‘without’, or the posterior compound constituent *-szegény* ‘poor in’. For determining the meanings and semantic relations of various realisations expressing the lack of something, the author employs a method of categorisation based on the notion of prototype as in cognitive semantics in order to find out whether these data can be appropriately explored within the theoretical framework chosen.